МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
кафедра політології

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Методичні вказівки до вивчення навчальної дисципліни
для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 052 «Політологія»
(електронне видання)

ОДЕСА
2023

УДК 321+323-04(477)(07)
К83

Укладач:

Артем КРОЙТОР – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рецензенти:

Елла МАМОНТОВА – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних теорій Національного університету «Одеська юридична академія»;

Олена ДИМОВА – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Одеського національного морського університету.

Рекомендовано до друку Вченою Радою факультету міжнародних відносин, політології та соціології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

(Протокол № 1 від 30 серпня 2023 року)

У методичних вказівках наведено основні положення для вивчення дисципліни «Політичні інститути та процеси в Україні» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньо-професійної програми «Політологія» спеціальності 052 «Політологія». Основна мета рекомендацій – надати методичну допомогу здобувачам вищої освіти у підготовці та вивченні тем практичних занять у процесі самостійної роботи.

УДК 321+323-04(477)(07)
К83

ЗМІСТ

ВСТУП……4

ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ…..6

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ (ПІДСУМКОВЕ ЗАНЯТТЯ)…….....84

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ…87

ФОРМИ КОНТРОЛЮ І МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ……91

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Політичні інститути та процеси в Україні» є невід'ємною складовою загальнотеоретичної професійної підготовки здобувачів другого освітнього рівня вищої освіти галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія».

Дана навчальна дисципліна є необхідною у підготовці політологів, оскільки розуміння сучасних політичних процесів у власній державі, їх особливостей, причинно-наслідкової зумовленості забезпечує високий ступінь умінь фахівців в області аналізу, прогнозування та моделюванні політичних процесів, що відбуваються в Україні, і пов'язані зі становленням демократичних інститутів їх функціонуванням у період політичної трансформації вітчизняної політичної системи.

Мета навчальної дисципліни – ознайомити здобувачів із сучасними науковими парадигмами й підходами щодо соціально-політичних процесів в Україні, зокрема особливостями становлення та функціонування інститутів демократії у сучасному процесі політичної трансформації.

Предметом вивчення є перехідні політичні системи і процеси, які мають особливі функціональні й динамічні характеристики. Тому здійснення політичних, економічних і соціальних реформ повинно ґрунтуватися на ретельному вивченні як світового досвіду модернізації та демократичного транзиту, так і врахуванні національної специфіки, гармонійному поєднанні традицій та інновацій в суспільному і політичному житті.

Кількість лекційних та практичних занять визначається навчальним планом і має максимально враховувати вимоги державного стандарту до професійної підготовки політологів.

По завершенню вивчення курсу здобувач повинен:

знати:

- ✓ провідні теоретико-методологічні підходи щодо вивчення соціально політичних процесів у перехідних суспільствах, зокрема, загально-

трансформаційного, соціокультурного, інституційного і неоінституційного, Суб'єктно-діяльнісного тощо;

- ✓ основні етапи еволюції та сучасні інтерпретації інституційної теорії, її політико-прикладні аспекти в вітчизняних реаліях;
- ✓ понятійно-категоріальний апарат, що забезпечує дослідження трансформації політичної системи України;
- ✓ закономірності та шляхи трансформації політичних інститутів в Україні;
- ✓ специфіку політико-інституційних трансформацій в Україні та тенденцій формування нового інституційного порядку.

вміти:

- ✓ застосовувати сучасні теоретичні концепції і методи дослідження для аналізу політичної трансформації в Україні;
- ✓ використовувати сучасний категоріальний апарат щодо аналізу політичних процесів в Україні, їх природи, механізмів, рушійних сил;
- ✓ виокремлювати особливості політичної трансформації в Україні в контексті аналізу загального процесу демократизації у посткомуністичних країнах;
- ✓ визначати специфіку інституціональних відносин та практик в українській політиці, причини та наслідки переважання їх неформальних типів над формальними;
- ✓ застосовувати набуті теоретико-методологічні знання щодо моделювання й прогнозування окремих політичних процесів в Україні;
- ✓ розробляти власну стратегію вирішення криз політичного транзиту в Україні;
- ✓ встановлювати причинно наслідкові зв'язки сучасних політичних подій та явищ, що відбуваються в Україні.

ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1
«ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПАРАДИГМИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ»

Тема 1
Політичний процес: поняття, специфіка, рівні аналізу.

Практичне заняття:

1. Політичний процес як об'єкт дослідження в політичній науці.
2. Рівні наукового аналізу політичних процесів та його різновиди.
3. Специфіка політичного процесу через призму системного підходу.
4. Політичне рішення в структурі функціонування політичної системи.

Теми рефератів:

1. Особливості політичного процесу в епоху «постправди».
2. Політичний факт і фейк: особливості впливу на політичну реальність.
3. Направленість політичного процесу: регрес, прогрес та розвиток.
4. Війна росії проти України як чинник зовнішньополітичних процесів.

Методичні рекомендації

При підготовці відповіді до **першого питання** заняття варто звернути увагу на те, що специфічна особливість політичних процесів полягає в тому, що їх неможливо вивчати як однотипні явища, оскільки кожен вид політичного процесу характеризується власним структурою, що породжує складність їх дослідження та аналізу.

Свого роду проблемність у вивченні політичних процесів криється по суті

цього явища, заснованого на мінливості. Звернемося до етимології поняття «процес», яке, на наш погляд, має сутнісне значення для даного

словосполучення. Термін «процес» походить від латинського processus, о означає просування та характеризує певний рух, будь-який хід, порядок руху, що має свій напрямок; послідовну зміну станів, стадій, еволюції; сукупність послідовних дій задля досягнення будь-якого результату.

Отже, політичний процес передбачає мобільність та еволюцію політичних явищ та подій, тобто їх зміна у часі та просторі. Нам є доцільним розглядати сутність політичного процесу через зміну як модифікацію та трансформацію політичних явищ та подій. Слід зазначити, що такий підхід у вітчизняній політичній науці є домінуючим, але його концептуальному просторі зміна розглядаються у вузькому аспекті, тобто. як політичні зміни. Ми ж пропонуємо зрозуміти зміст політичного процесу через призму загальної наукової категорії

– зміна і лише потім показати особливості змін у політичному просторі. Це в нашому розумінні буде логічним по ряду причин:

- зміни як наукова категорія вбирає в себе всі універсальні ознаки, характеризують цей процес, відповідно вони здатні більш точно показати сенс політичних змін, які є основним двигуном політичних дій, що складають політичний процес;

- показати особливості політичних процесів (змін) стає можливим лише тоді, коли ми виявимо в них загальне (універсальне), властиве всім змін. Оскільки особливе існує загалом і ми розуміємо особливе через пізнання загального;

- і нарешті, експлікуючи теорію змін у політику, ми зможемо уникнути тієї методологічної сегментарності, яка склалася у політичній науці щодо та політичних процесів.

Зміна є найбільш загальною формою буття всіх явищ, у тому числа та політичних. Вона передбачає будь-який рух і взаємодію, перехід із одного стану до іншого. Політична зміна, тобто. політичний процес – це всі процеси розвитку у політиці, а також виникнення нових політичних явищ.

При підготовці до **другого питання** слід звернути увагу на те, що аби глибше зрозуміти факти політики, потрібно виробити критерії їх опису, вдатися

до певного способу виявлення внутрішніх та зовнішніх відносин між ними і, нарешті, шляхом спрощень побудувати модель досліджуваного фрагменту політичного життя суспільства.

Здається, що даний алгоритм вивчення політичних процесів напрошується сам по собі, але відразу постає проблема у виборі відповідного та ефективного методу дослідження. Зазначені вище складнощі щодо розуміння політичного процесу є загальними. Якщо говорити про науковий рівень вивчення та аналізу політичних процесів, то тут ситуація ще складніша.

На наш погляд, ці труднощі визначаються особливостями самих політичних процесів. Серед основних слід зазначити:

– деякі політичні процеси мають яскраво виражений ненормативний характер, що пояснюється наявністю у політичному просторі різноманітних типів руху (хвильового, циклічного, лінійного, інверсійного, тобто зворотного, та ін.), що володіють власними формами та способами трансформації політичних явищ, поєднання яких позбавляє останні суворої визначеності та стійкості;

– Політичний процес представляє собою сукупність щодо самостійних, локальних трансформацій політичної діяльності Суб’єктів (відносин, інститутів), що виникають на перетині найрізноманітніших факторів та параметри яких не можуть бути точно визначено, а тим більше зпрогнозовано;

– Певний тип політичних змін має власну ритміку (циклічності, повторюваністю), поєднанням стадій та взаємодій Суб’єктів, структур, інститутів;

– Вивчаючи практично сформовані зміни у політичних явищах, політичний процес неодмінно включає свій зміст та відповідні технології та процедури дій.

Іншими словами, політичний процес демонструє той характер змін, який пов’язаний з діяльністю конкретного Суб’єкта, що застосовує у той чи інший час і в тому чи іншому місці звичні йому способи і прийоми діяльності.

Таким чином, багатовимірність та мінливість політики веде до формування кількарівневого методологічного рівня досліджень політичного процесу, а отже, і наявність різних за якістю методів і прийомів вивчення. Сучасний спеціаліст у галузі політичної соціології:

1. Методологічний рівень пов'язаний з тим, що на його основі формується теоретична чи концептуальна позиція, яка лежить в основі інтерпретації проблеми чи предмета (інституційний, біхевіоральний, структурно-функціональний, системний (Р. Доул) та дискурсивний). За великим рахунком, методологія складається з методів, процедур, робочих концепцій, правил, що застосовуються для перевірки теорії, напрями досліджень та пошуку рішень проблем реальної (практичної) політики.

2. Методичний рівень визначається механізмом виміру методів збору та обробки первинної політичної інформації. До подібних методів дослідження політичного процесу можна віднести такі: соціологічні, історичні, логічні, системні, субстанційні, нормативні, ціннісні, антропологічні, психологічні, емпіричні. Щодо останніх вони є сукупністю таких дослідних методик, як статистичні вибірки, електоральна статистика, аналіз документів, лабораторні експерименти, включене спостереження, мозковий штурм і нарешті ігрові методики

3. Процедурний, чи технологічний рівень являє собою процес визначення сукупності технічних, технологічних та фінансових заходів, необхідних для здійснення поставленої політичної мети.

При підготовці до **третього питання** варто розглянути процес функціонування політичної системи як, власне, політичний процес в цілому. Зокрема слід розглянути сутність системного підходу до розуміння політики та політичного процесу через призму концепції Д. Істона. Функціонування будь-якої політичної системи зазнає впливу з боку інших політичних систем. Так, кожна політична система залучена в міжнародні відносини, оскільки на дії, які вживаються тією чи іншою політичною системою, впливають дії інших політичних систем. Наприклад, місцеві органи влади неспроможні ігнорувати

існування національного уряду, національні уряди, своєю чергою, мають пристосовуватися до існування інших національних урядів, спілок, коаліцій та міжнародних організацій тощо.

Політика як процес має системний, структурний та функціональний аспекти. Зростаюча диференціація на всіх рівнях і в усіх сферах життя веде до того, що різні соціальні організації, явища і процеси, такі як сім»я, праця, освіта, культура і т.д., користуються зростаючою автономією. Але це не означає, що вони функціонують власними силами. Скоріше навпаки. Еволюція сучасного суспільства є двоєдиним процесом, однією зі сторін якого і є явна диференціація. Інша його сторона полягає у появі нових форм взаємозалежності різних сфер, інститутів, організацій, зацікавлених груп тощо. Розроблений у 30-ті роки системний аналіз став надбанням соціальних та гуманітарних наук порівняно недавно. Спочатку він був сформульований та використовувався представниками природничих наук. Т. Парсонсс, Дж. Хоманса, Р. Мертона та ін., які в 40-50-ті рр.. стали широко користуватися досягненнями системників у соціології та економічній науці. Їм вдалося розробити теорію структурно-функціонального аналізу, що стала одним із найважливіших методологічних підходів у вивченні суспільства після Другої світової війни.

З погляду системного аналізу суспільство та інші соціальні спільноти можна розглядати як більш менш постійні освіти, що функціонують в рамках ширшого середовища. Вони характеризуються як цілісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозалежних елементів, які можна вичленувати із системи та аналізувати. Системи мають більш менш чітко окреслені кордони, що виділяють їх з навколишнього середовища, причому вони мають тенденцію до певної рівноваги.

Хоча спочатку системні розробки не знаходили широкого відгуку у політологічних дослідженнях, проте в 50-60-х роках. у цьому напрямі було зроблено помітні зусилля. Тут можна назвати таких вчених, як К. Ерроу, Е. Доунс, Д. Блек, Дж. Бьюкенен, Г. Теллок. Особливо велику роль у впровадженні системного підходу до політичної науки зіграли Д. Істон,

К. Дойч, Г. Олмонд та ін. американські дослідники. Його суть полягає в тому, що світ політичного вивчається як комплекс елементів, що утворюють цілісну систему у зв'язку з середовищем – громадянським суспільством та економіко-господарською системою.

Найбільш виражено міждисциплінарний характер політологічних досліджень проявляється при системному аналізі, що передбачає всебічне вивчення політичних феноменів з використанням методів, інструментів, систем аргументації інших соціальних, гуманітарних та частково природничих наук. Системний підхід передбачає стандартизацію та уніфікацію наукових понять, систематизацію та впорядкування знань про політичні явища та реальності. Тому німецький дослідник В. Реріх справедливо пов'язував появу «системно-теоретичних моделей» у політології із «сцієнтистськими інтелектуальними імпульсами».

Для будь-якої системи, зокрема політичної, характерні три основні виміри: реально існуюче, що виявляється в структурі; дія, поведінка чи функція; становлення чи еволюція. В ідеалі системний аналіз повинен охоплювати всі три виміри в сукупності. Однак у дослідницькій практиці головну увагу системники концентруються на перших двох аспектах, відсуваючи на задній план третій. Це і зрозуміло, якщо врахувати, що системний аналіз найбільш ефективний там, де існує певна рівновага, факти визначилися, набули більш менш завершені обриси, їх можна систематизувати, звести до кількісних параметрів, що легко піддається виміру статистичними і математичними методами.

Важливо відзначити розмаїтість поглядів прихильників системного підходу, у якому, відповідно, відрізнятимуться результати пошуків. Так, якщо один із основоположників структурно-функціонального підходу Т. Парсонс концентрував увагу на діалектичному взаємозв'язку між структурою та функціями складових елементів соціальних систем, то Д. Істон поставив за мету аналіз механізму зворотного зв'язку між результатами політики, підтримкою більшістю населення політичної системи та вимогами до ній.

У системному аналізі, як його розумів Г. Алмонд, виділяються поняття «вхід» та «вихід». На «вході» політичної системи вирішальне значення мають компоненти, як політична соціалізація, вичленування і формулювання інтересів, їх представництво у політиці, політична комунікація. На «виході» ми маємо визначення правил чи законів, програм, політичних курсів, їх застосування та контроль за їх дотриманням. Очевидно, що системний підхід дозволяє аналізувати політичні явища у всій їх складності та взаємо переплетенні, враховуючи як соціальні засади політики, так і зворотний вплив останньої на соціальні реальності.

Обґрунтовуючи необхідність впровадження системного підходу в політичну науку, Д. Істон писав: «В останнім часом поняття системи стало привертати особливу увагу, ставши підставою для певної точки зору на речі: від розгляду найдрібнішої клітини людського тіла як системи до дедалі більших і ємніших систем – самої людської істоти як організму, людської особистості, малих груп та великих установ, товариств та сукупності суспільств, таких як міжнародна система». Однією з причин, які сприяли впровадженню системного підходу, став своєрідний теоретичний голод, який відчували багато представників політичної науки.

При підготовці до **четвертого питання** варто розглядати процес прийняття політичних рішень як складову функціонування політичної системи через призму теорії раціональності. Політичне рішення – це спосіб реалізації інтересів учасників політ. подій, це також засіб вирішення конфліктних політ. ситуацій. Моделі прийняття рішень:

1) раціоналізм – заснований на доскональному вивченні проблеми та орієнтації на досягнення найкращого способу її повного вирішення за найменших витрат. Ранжуються всі цінності чи пріоритети, мають значення досягнення цієї мети, виробляється кілька можливих альтернативних шляхів реалізації та вибирається оптимальний варіант.

2) Інскрементaлізм – метод часткових поетапних прирощень, покращень проблемної ситуацій, що не торкаються її системних та фундаментальних

причин. Суб'єкти прийняття рішень відбирають найбільш прийнятний варіант, причому плануються невеликі конкретні кроки для досягнення мети та перевагу віддається прийнятним, а не максимально ефективним варіантам.

3) Змішані методи – варіюють два перші методи залежно від ситуації. Застосовується у масштабних, фундаментальних процесах прийняття рішень та їх подальшій розробці.

Політичне рішення має бути результативним та ефективним. Результативність означає досягнення поставленої мети. Головний критерій в оцінці ефективності – характер поставленої мети. Ефективність показує те, які витрати на досягнення результату (якою ціною досягнуто результат). Результати мають бути прямими – очікуваними, і побічними - несподіваними, ненавмисними. Ефективність повинна оцінюватися не лише у короткостроковій, а й у середньостроковій перспективі.

Тема 2
Типологія політичних процесів.

Практичне заняття:

1. *Просторовий вимір політичних процесів як критерій їхньої типологізації.*
2. *Діалектика взаємозв'язку глобальних, регіональних, національних та локальних процесів.*
3. *Класифікація політичних процесів за критерієм цілісності (загальносистемні й часткові, базові та периферійні політичні процеси), їх різновиди.*
4. *Режим і форма протікання політичних процесів як основа їх типології.*

Теми рефератів:

1. Окремі наукові інтерпретації політичних процесів відкритого і закритого типу.
2. Типологізація політичних процесів на основі соціокультурних та цивілізаційних ознак.

3. Характерні риси і особливості внутрішньополітичного процесу в сучасній Україні.

Методичні рекомендації

При підготовці до **першого питання** варто звернути увагу на те що розуміння внутрішньої структури політичного життя з погляду характеристик і параметрів соціального простору та часу дає можливість внести в політичний аналіз такий атрибутивний вимір як просторово-часовий континуум політики. Просторово-часові параметри державної влади давно займали уми політичних філософів та політологів. З часів Р. Декарта філософи традиційно пов'язували просторовий вимір із протяжністю, а тимчасове - з тривалістю процесів та явищ природного та соціального світу. Сьогодні ж без з'ясування хоча б найзагальнішого змісту цих категорій неможлива ні побудова фундаментальних концептів і моделей політичних систем та процесів, ні прикладний аналіз та діагноз динамічних ситуацій та політичних подій, завжди локалізованих у якомусь певному континуумі.

В історії політичної думки здавна були спроби такого підходу. Наприклад, Ш.-Л. Монтеск'є виводить наступну взаємозалежність між оптимальною формою правління та масштабами територіального простору держави: «Якщо невеликі держави за своєю природою повинні бути республіками, держави середньої величини – підкорятися монарху, а великі імперії – перебувати під владою деспоту, то звідси випливає, що для збереження принципів прав держава повинна зберігати свої розміри і що дух цієї держави змінюватиметься залежно від розширення чи звуження меж її території.

При підготовці **до другого питання** варто звернути увагу на те, що з погляду ролі учасників політичного життя, її просторовий континуум може поділятися на: 1) локальний, 2) регіональний та 3) глобальний рівні, конкретний зміст яких залежить від обраної під час аналізу системи координат. Скажімо, якщо як точка відліку простору глобальної політики приймається планетарний масштаб, то регіональна політика пов'язана зі сферою політичної

взаємодії держав та інших суспільно-політичних агентів на рівні континентів та субконтинентів (ЄС у Західній Європі, НАФТА та ОАД у Північній та Латинській Америці) або навіть ще вужчих регіонів (АСЕАН, країни Магрибу тощо), а локальна - з діяльністю політичних Суб'єктів на національно-державному рівні. В цьому випадку акцент робиться на характеристиці простору міжнародної політики, де внутрішньодержавна територія є лише вторинним компонентом, тоді як в іншому варіанті аналізу національно-державний простір може виступати як певний глобальний континуум, де міжнародні відносини мають значення лише факторів зовнішнього середовища. Наприклад війна Російської Федерації проти України розпочата в 2014 році може бути ідентифікована і як локально-регіональний і як міжнародний конфлікт особливо після 2022 року.

Відповідаючи на **третє питання,** зверніть увагу на те, що для позначення взаємозв'язку глобальних, регіональних, національних та локальних процесів у політології використовуються поняття «макро-», «мега-» та «мікро-» політики, що характеризують різні виміри політичного простору та рівні політичних відносин. Макрополітика (ймовірно, як і макросоціологія та макроекономіка) великою мірою пов'язана з характеристикою простору функціонування базового агента сучасного політичного життя – «держави – нації», лімітованої адміністративно-правовими межами поширення легітимної публічної влади. Мегаполітика відображає більш високий рівень аналізу, змістом якого є зв'язки та зовнішні взаємодії національно-державних та наднаціональних суб'єктів, що стосуються механізмів світової політики, відносин на глобально-планетарному рівні. І, насамкінець, мікрополітика хіба що спускається з макрорівня набагато нижче аналізу взаємовідносин індивідів і груп, вивченню внутрішніх механізмів групової динаміки і індивідуальної поведінки, тобто приділяє увагу мікропроцесам політики, з яких складається простір макрополітичного процесу.

З такого розмежування випливає і специфіка політичного простору різних соціальних рівнів. У макрополітиці найістотнішим об'єктом є адміністративно-державний простір із його фіксованими межами поширення владної

компетенції. Саме формальний простір дії інститутів державно-публічної влади, конституційно-правове та адміністративно-управлінське поле, місце розташування та конфігурація держави та її структурних компонентів, територія та розмір, форма та межі використовуються в політичній географії як вихідні передумови при аналізі політичного простору. При вивченні глобальних політичних проблем, поряд з об'єктами в рамках формально-адміністративних кордонів, досліджуються і такі конструкти, як зони життєвих інтересів та гравітаційні поля впливу суб'єктів міжнародних відносин, «баланси сил» у геополітичних просторах тощо. Що стосується мікрополітики, то поряд з простором владної компетенції адміністративно-державних інститутів різного рівня (регіональних і місцевих) часто говорять про сфери контролю і області тиску, зони впливу та інтересів партій і лобістських угруповань, лідерів і груп виборців.

Готуючись до **четвертого питання** варто звернути увагу на те, що деякі дослідники виділяють в структурі політичного процесу т.зв. часткові (складові) політичні процеси або групи відносно самостійних політичних дій: 1) виявлення різними соціальними Суб'єктами своїх потреб, інтересів, цінностей і прагнень у політиці; 2) артикуляція інтересів, тобто репрезентація своїх інтересів політичними групами тим інститутам, що приймають політико-управлінські рішення; 3) прийняття рішення і формулювання політичної волі; 4) реалізація політичної волі завдяки управлінській діяльності.

Одним із первинних, структуротворчих елементів політичного процесу вважають політичне рішення. За суттю, це процес (технологія) визначення завдань політичної дії, який здійснюється в колективній або індивідуальній формі, та стосується тих чи інших засобів реалізації влади. В сучасній державі та суспільстві не можуть існувати цілком нейтральні політико-управлінські рішення, а також процедури їх прийняття, форми висловлення і канали реалізації. Вказані в рішенні мета і засоби, шляхи і методи вирішення конкретного політичного завдання природно несуть у собі т.зв. "вказівку інтересів" найвпливовіших у політичному світі суспільних груп.

Структурна композиція будь-якого політичного процесу передбачає наявність дійсних центрів прийняття політико-управлінських рішень та, особливо, тих чи інших за характером взаємовідносин їх (центрів) з тими суб'єктами і об'єктами політики, яким саме адресовані ці рішення. Ефективність політичних рішень як технології політичного керівництва залежить від того, наскільки вони здатні сприяти функціям і політичної координації (узгодження позицій і сил різнорідної маси людей); кореляції (внесення змін у політичну тактику); політичного програмування (вибір оптимальних моделей, цілей і засобів політичного руху).

Більш детальна характеристика і оцінка змісту політичних процесів пов'язана з аналізом різних форм їх протікання. Виходячи з особливостей характеру цих форм, політичні процеси досить умовно поділяють на такі, що базуються на соціальному конфлікті через непримиренність інтересів суб'єктів політичного життя, і на ті, що спираються на соціальний консенсус.

Тема 3

Соціокультурні чинники політико-трансформаційних процесів.

Практичне заняття

1. *Політичні трансформації в світлі соціокультурної парадигми.*
2. *Аксіологічна трансформація як один з компонентів політико-трансформаційного процесу.*
3. *Коеволюційний характер взаємозв'язку інституційних і соціокультурних складових трансформації політичної системи суспільства.*
4. *Соціокультурні конфлікти перехідної доби: українські політичні реалії.*

Теми рефератів

1. Соціокультурні конфлікти перехідної доби: українські політичні реалії.
2. Концепція інституційних матриць та її пояснювальні можливості щодо пострадянського політичного розвитку України.

3. Обмеженість соціокультурного підходу в теорії політичної трансформації.
4. Криза ідентичності як прояв не зрілості нації в Україні.

Методичні рекомендації

Готуючись до відповіді на **перше питання** слід звернути увагу на те, що проблеми консолідації демократії у постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу вчених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). Основними компонентами громадянської політичної культури, тобто політичної культури демократичного типу прийнято вважати: політичну зацікавленість, політичну компетентність, залучення до політичного життя, задоволеність функціонуванням демократії, прихильність до ліберальних цінностей. Перераховані показники широко використовуються в кроснаціональних дослідженнях політичних орієнтацій громадян. Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні ЦСЄ, розвиток навиків участі, зацікавлення політикою пересічних громадян, формування учасницького підходу і відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомою метою для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління. Жодні сприятливі внутрішні та зовнішні умови не можуть забезпечити сталість та успішну консолідацію демократичного режиму. Без врахування фактора політичної культури передбачити та спрогнозувати траєкторію розвитку демократії неможливо. Саме участь громадян у політиці є критичним фактором усталення режиму, який реагує на інтереси громадян, а усі наділені владою і повноваженнями його представники є підзвітними народу. Політична культура пов’язана з багатьма формами політичних відносин. Вочевидь, європейські суспільства відрізняються між собою за критеріями ставлення до політики, характеристиками участі в політичному житті, оцінкою ефективності функціонування різних демократичних інститутів тощо. До того ж проведений факторний аналіз за

історико-географічним принципом (зіставлення країн зі схожою політичною історією, часом формування демократичних інститутів, подібними культурними традиціями та спільними кордонами) дає можливість ідентифікувати країни Центральної Європи як суспільства із подібною політичною культурою.

При підготовці до **другого питання** варто враховувати, що Процес формування нової ціннісної системи значною мірою залежить від сприйняття тих чи інших поглядів, ідей представниками різних поколінь: покоління Великої вітчизняної війни і післявоєнних років, покоління „шестидесятників”, покоління „епохи перебудови” і нове покоління - покоління часів незалежності України. Всі вони по-різному сприймають та оцінюють суспільні зміни внаслідок вікових, соціальних та психологічних відмінностей. „Співіснування” цих відмінностей є суттєвим чинником процесу політичної соціалізації. Якщо для старших поколінь це, зазвичай, процес ресоціалізації, тобто переосмислення політичних цінностей, адаптація до нових політичних умов, то для молоді це, насамперед, процес засвоєння соціального й політичного досвіду шляхом долучення до політичних та управлінських процесів. Т. Парсонс зазначав, що прихід кожного нового покоління можна порівняти з нашестям варварів, і лише процес соціалізації може забезпечити засвоєння норм співжиття цими пришельцями. Дослідники аксіосфери виокремлюють кілька основних етапів ціннісних трансформацій, що відбувалися протягом останніх десятиліть. Точкою відліку, як правило, вважається система цінностей радянського суспільства. Починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Крім того, активно переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

Суспільні трансформації призводять до змін у суспільній свідомості та в особистісному світосприйнятті, а зміни на рівні індивідуального світогляду відбиваються на економічному, політичному, соціальному житті. Це взаємообумовлений процес, коли „трансформуються політичні та економічні цілі, релігійні норми і сімейні цінності, що, у свою чергу, впливає на темпи економічного зростання, на стратегічні плани політичних партій та на перспективи демократичних інститутів” у цілому. За таких обставин предметом дослідження науковців різних галузей все частіше стає динаміка ціннісних змін і ціннісних орієнтацій. Важливою ознакою цих змін стала раціоналізація життєвих смислів. Показником її вважається зростання частки населення, яка у вирішенні своїх проблем покладається себе, а не на державу. Таку переорієнтацію соціологи трактують неоднозначно. Інколи це сприймається як звуження життєвого простору, зменшення індивідуальних можливостей. А іноді і як важливий аргумент на користь доцільності особистісної інноваційної практики за умов соціальної нестабільності. На динаміку ціннісних орієнтацій українських громадян неабияк вплинуло різновекторне спрямування політичного та економічного розвитку України. Задекларований європейсько-інтеграційний напрям суперечливо узгоджувався з ностальгією за „соціалістичними цінностями” у масовій свідомості. В результаті відбулося становлення „подвійної інституціональної системи” з її відмітними орієнтаційними ознаками.

Однак розпочата росією війна проти України, вплинула на зміни ціннісних орієнтирів українського суспільств, що варто враховувати при аналізі трансформаційних процесів на сучасному етапі політичного процесу в державі.

При підготовці до **третього питання,** варто звернути увагу на те, що Соціокультурні та інституційні зміни визначаються протиріччями, характерними для функціонування політичних посткомуністичних систем:

– з одного боку, між потребою у встановленні стабільної суспільної та політичної ситуації та прагненням до здійсненню радикальних соціально-економічних та політичних змін;

– між прагненням до забезпечення зростання та реструктуризації економіки та поліпшення соціального забезпечення населення та зниженням загального рівня життя;

– між можливостями суспільства та моделлю реформ;

– між прагненням впровадити «готові зразки» демократії та недостатнім для цього рівнем розвитку демократичних традицій у країні;

– між схильністю до повернення до традиційних норм та необхідністю модернізації та лібералізації;

– між прагненням встановлення правової держави та демократичних інститутів та тенденцією до влади та персоналізації;

– між реалізацією громадянських, політичних прав та соціально-економічних свобод;

– між рішеннями, інтересами, цінностями, що поділяються елітами та інтересами значної частини населення;

– між функціонуванням адміністративно-бюрократичного апарату та відносною слабкістю держави тощо.

Формування системи процедур та норм, які забезпечують і регулюють взаємодію між суспільством та владою, різні політичні чинники – все це утворює інституційну складову процесу трансформації. Для кращого розуміння інституційної трансформації важливо враховувати характер, системність, функціональність взаємозв’язків між ними. Ефективність та адаптивність взаємодії політичної системи з зовнішнім середовищем визначаються її здатністю до конвергенції формальних та неформальних інститутів.

Використання нових соціально-політичних технологій сприяє більш ефективному веденню внутрішньої політики держави у процесі глобалізації, що створює умови для максимально ефективної реалізації влади. Маючи уявлення про закони, можна з використанням різноманітних соціально-політичних технологій не тільки створити установку на їх реалізацію, а й сформувати потребу в ньому.

Головними стримуючими факторами реалізації соціоструктурного та інституційного підходів є внутрішні загрози соціального характеру, залежно від якості самоорганізації та управління або руйнівні, або такі що стабілізують громадську систему зсередини. Використання поняття «інституційна модель суспільства», що означає систему основоположних, внутрішньо взаємопов'язаних і взаємозумовлених правил гри, складових кістяк, скелет всієї інституційної структури того чи іншого суспільства. Інституційний розвиток здійснюється відповідно до принципів: компліментарності інституційної бази; домінантність базових інститутів; інституційного ускладнення; конфліктності політичних факторів; співспрямованості політичних процесів їх взаємозв'язок та зумовленість з культурно-ціннісними процесами.

Підготовка до **четвертого питання** передбачає аналіз соціокультурних конфліктів в Україні в період політичних трансформацій. Варто звернути увагу на те, що У політичній історії України проявилися усі кризи політичного розвитку, які притаманні транзитним суспільствам – криза ідентичності, криза розподілу, криза участі, криза проникнення, криза легітимності. Зрозуміло, що усі ці кризи в Україні розвивалися одночасно, що істотно вплинуло як на соціокультурні характеристики суспільства, соціально-економічні процеси, так і характер політичного режиму загалом.

Отже, відповідно до запропонованої послідовності охарактеризуємо істотні ознаки криз політичного розвитку в Україні. Однією з найчутливіших і болісних для суспільства є криза ідентичності. Складність цієї кризи пояснюється тим, що вона стосується політичної культури суспільства – сфери, яка найскладніше і найповільніше трансформується. Для цієї кризи характерний розпад ідеалів та цінностей, які домінували у політичній культурі попереднього періоду. Зазвичай, коли настає криза ідентичності, люди намагаються шукати нові духовні та ціннісні орієнтири, нові групи, з якими вони б змогли себе ідентифікувати. В Україні криза ідентичності мала багато причин, однак зумовлена, насамперед, так званим потрійним переходом" — до державної незалежності, ринкової економіки та ліберальної демократії.

Внаслідок цього відбувся злам ідеологічних основ соціалістичної системи, а разом з нею ціннісних і моральних засад, які більше сімдесяти років культивувалися у соціалістичному суспільстві.

Тобто криза ідентичності, яку ще називають кризою політичної культури, настає тоді, коли виникає певний ідеологічний та соціокультурний вакуум унаслідок розпаду попереднього суспільно-політичного та економічного укладу життя, що змушує людей шукати нові духовні орієнтири для усвідомлення свого місця в суспільстві і своїх зв'язків з державою.

Тема 4

Політичні трансформації в Україні: основні тенденції та проблеми

Практичні заняття

1. *Визначення основних характеристик політико-трансформаційного процесу в пострадянській Україні зарубіжними й вітчизняними дослідниками.*
2. *Поняття субститутів, ознаки та наслідки їх розповсюдження в політичному житті України.*
3. *Внутрішні та зовнішні чинники гальмування демократичного розвитку України.*
4. *Вплив війни росії проти України на процес демократизації вітчизняної політичної системи.*

Теми рефератів:

1. Кризи процесу демократизації в Україні.
2. Проблема повернення до авторитаризму й потенціалу демократичного розвитку.
3. Революції в Україні як чинник демократизаційного процесу в Україні.
4. Загрози демократизації в Україні на сучасному етапі політичної трансформації.
5. Євроінтеграція України в умовах політичного транзиту.

Методичні вказівки

При підготовці до **першого питання** варто розглянути як етапи так і підходи до трактування сутності політичної трансформації в Україні. Процес демократичного транзиту в Україні нерозривно пов'язаний с євроінтеграцією, а звороти від нього впливали на зміну даного вектору в бік інтеграції з російською автократією. Умовно можна виокремити такі етапи процесу демократизації в Україні:

Перший етап розпочався з початком перебудови, коли неосталінізм Л. Брежнєва, був змінений політикою перебудови М. Горбачова. Для України цей процес розпочався з приходом до влади В. Івашківа в 1989 році і тривав до 1994 року, включаючи відновлення незалежності України у 1991 році.

Другий етап пов'язаний з конституційним закріпленням основних інститутів демократії та їх функціонуванням і охоплює політичні процеси від 1994 до 1999 року.

Третій етап 1999 – 2004 рік характеризується авторитарними тенденціями в політичних процесах, зокрема це пов'язане з завершенням формування олігархії, кланової економіки та протистояннями між регіональними елітами, що прагнули впливати на розподіл економічних ресурсів у державі через контрольовані ними політичними партіями.

Четвертий етап – з 2004 до 2010 року можна розцінити як поновлення демократичного транзиту, який пов'язаний з переходом до парламентсько-президентської системи взаємодії органів вищої державної влади.

П'ятий етап (2010 – 2014 роки) характеризується авторитарним відкотом та реваншем відверто проросійських політичних кіл, що спричинило відмову владарюючої еліти від євроінтеграції України. На цьому етапі прагнення політичної еліти до обмеження демократичних інститутів та процесів знайшло свій прояв у зміні конституційного ладу в державі у 2010 році, в досить сумнівний з погляду як легітимності так і легальності спосіб.

Шостий етап (2014 – 2019 роки). Цей етап пов'язаний передусім з воєнним протистоянням російській прихованій агресії. Однак саме в умовах війни відбувається поновлення демократичного транзиту в Україні.

Сьомий етап – 2019 рік та триває на сучасному етапі. Характеризуючи цей етап варто зазначити, що в умовах війни яка тривала з 2014 року В.Зеленський та його проект «Слуга народу продемонстрували» допоки не перевершений результат виборів. Використовуючи критику усіх опонентів та процес формування інформаційного порядку денного в ЗМІ, партія отримала монобільшість у парламенті, а її лідер став главою держави. Однак це не забезпечило подальшого просування демократизації, свідченням чого стало прийняття монобільшістю низки законодавчих рішень у форсованому режимі з порушенням регламенту. Варто зазначити, що демократія це не лише існування встановлених інститутів, але й неухильне виконання процедур, які забезпечують демократичний процес прийняття політичних рішень у державі.

Крім того загрозу демократії в сучасних умовах становить те, що політичні партії перетворюються у своєрідні комерційні проекти, які завдяки успішності маркетингової стратегії отримують голоси виборців. Зазвичай такі партії популістичного типу, не мають чітко сформованої ідеології, а їх програма є досить розмитою і направлена на усіх виборців. Головний акцент робиться не на програмових цілях чи стратегіях а на особі лідера, що фактично і виступає брендом політичної сили. Власне усі ці ознаки є характерними для «Слуги народу». Однак з початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України процес демократизації, зі зрозумілих причин, був перерваний. В теорії транзитології домінуючою є теза проте, що необхідною умовою успішної трансформації є національна консолідація та консолідація еліти. Саме війна стала чинником консолідації українського суспільства, незалежно від регіональної, мовної та партійної ідентичності. Частково відбулася консолідація еліти суспільства навколо державності та її захисту. В сучасних умовах відбулася докорінна зміна інформаційного поля в державі. З нього витіснено проросійський сегмент впливу. Представники медіа, та шоу-бізнесова еліта

почала створювати україномовний продукт у якому акцентується увага на українській ідентичності. Політична еліта держави знайшла волю обмежити російський пропагандистський вплив не лише в ЗМІ політичних партіях, але й в релігійних організаціях таких як УПЦ (МП).

У процесі підготовки відповіді на **друге питання** слід зважати на те, що сьогодні проблема становлення так званих псевдодемократій чи дефектних демократій у посткомуністичних країнах, є самостійною галуззю наукових досліджень, метою яких є спроба диференціювати ліберальні демократії західного зразка від новостворених. Однак цікавіше не так причини «дефектності» цих інститутів, як те, яким чином політична система продовжує відносно стабільно функціонувати та самовідтворюватися з плином часу, незважаючи на власні дисфункції.

Таку ситуацію можна описати з погляду концепції політичних субститутів. Її зміст зводиться до кількох основних тез:

– по-перше, офіційні політичні інститути слабкі і не в змозі впоратися зі своїми функціями;

– по-друге, на тлі слабкості офіційних інститутів виникають альтернативні структури чи так звані політичні субститути, які беруть на себе частину функцій перших;

– по-третє, субститути поступово перетягують дедалі більше функцій офіційних інститутів, і з часом повністю їх заміщають;

– по-четверте, до певного моменту субститути є напівформальними організаціями, часто не здатні відігравати самостійну роль.

Ключовою проблемою політичних субститутів є те, що їхня діяльність часто не контролюється будь-якими нормативно-правовими актами у зв’язку з їх «напівофіційним» становищем. Так само відмінною рисою субститутів є відсутність як таких владних повноважень. Подібну ситуацію дуже наочно репрезентує інститут Офісу Президента України.

Враховуючи специфіку феномена, що розглядається субституціоналізація (певною мірою клієнтелізм) політичної системи, субститути варто розглядати

як невід'ємну частину будь-якої політичної системи. Поява субститутів є своєрідною реакцією на дисфункціональність системи та спроби відновити її цілісність. Таким чином, з погляду системного аналізу, субститути органічно включені до інституційного дизайну, що дозволяє нам певним чином модернізувати модель політичної системи, запропоновану Д. Істоном.

Класична модель передбачає, що політична система є політичним організмом, що саморегулюється, здатним активно реагувати на імпульси, що надходять з навколишнього середовища.

Рухи відповідно до принципу «стимул-реакція» здійснюються за допомогою входів та виходів: за допомогою входів у політичну систему надходять вимоги та інформація про лояльність або відсутність підтримки з боку громадян, а за допомогою виходів реалізується продукти внутрішньої діяльності політичної системи, представлені конкретними політичними діями та рішеннями. Алгоритм має циклічний характер, що обумовлюється механізмом зворотного зв'язку. При цьому сама політична система виступає як «чорної скриньки», внаслідок дії всього комплексу політичних заходів без конкретного знання про внутрішню структуру чи специфіку функціонування конкретних елементів безпосередньо політичної системи.

Всупереч поширеним помилкам, представлена концепція отримала визначення «чорної скриньки» лише завдяки старанням критиків, але не власне теоретичним поглядам Д. Істона. Безсумнівно, причиною всіх перелічених вище недоліків, переважно, є прагнення Д. Істона до універсалізму у відношенні феномена, що розглядається. І власне політична система, що розглядається дослідником з погляду структуралістського підходу, представлена саме як цілісна сукупність інститутів без диференціації за функціями. Крім основних компонентів (довкілля, входи, виходи, політична система, зворотний зв'язок) пропонується внести всередину політичної системи власне субституційну структуру. Субституційна структура так само має власні входи, через які проходитимуть ті самі вимоги із зовнішнього середовища у разі, якщо офіційні інститути виявляться не в змозі самі з ними впоратися, і

виходи, через які реалізовуватимуться ті самі політичні рішення та дії, за умови некомпетентності реальних інституцій.

Субститути, що займають проміжне положення в цій системі і будучи часто поза нормативним регулюванням, не потребують підтримки, на відміну від офіційних інститутів політичної системи, у зв'язку з чим мають низький рівень легітимності.

Поняття «субститут» прийшло до політичної науку з економіки, де під «товарами-субститутами» маються на увазі товари замінники, які мають подібні властивості та якості зі своїм аналогом. Американський політолог Генрі Хейл переносить цю концепцію на політичне життя суспільства та намагається описати механізми становлення партійних систем з погляду законів макроекономіки, порівнюючи останні з процесами становлення нових ринків.

Розмірковуючи про партії як про «економічні інститути», Г. Хейл описує їх як організації, створювані політичними «авантюристами – підприємцями», які пропонують кандидатам свої ресурси (у тому числі ми можемо виділити адміністративні, фінансові, ідеологічні та т. д.) задля досягнення власних цілей, під якими в демократичному ладі розуміється боротьба за голоси, підтримку виборців, легітимація в очах тих самих виборців потенційного політичного курсу і подальше обрання. Іншими словами, Г. Хейл описує класичну концепцію ринку зі своїм попитом з боку населення та пропозицією, яка здатна задовольнити політичні партії. Як і на будь-якому вільному ринку, тут є своя «невидима рука», яка відкидає одні партії на задвірки, а іншим дозволяє залишатися конкурентоспроможними протягом тривалого часу.

При підготовці до **третього питання** варто звернути увагу на те, що у межах теорії трансформації виокремлюють два основних підходи. Перший підхід базується на тому, що впливовими чинниками демократизації політичної системи є якісні зміни на рівні усіх підсистем суспільства. Таким чином перехід до демократії має бути підготовлений належним рівнем соціального, економічного, культурного розвитку суспільства аби здійснити трансформацію його політичної системи. Зокрема С. Ґантінгтон, будучи прихильником

структурного підходу до розуміння передумов політичної трансформації, поєднує модернізаційні процеси з демократизацією. А головною складовою успішності демократизації є тривалий шлях реформ, який веде до появи нових інститутів, ускладнення політичної системи, та збільшення її адаптивності, секуляризації соціуму, раціоналізації системи прийняття владних рішень і, що найголовніше, досягнення національної консолідації суспільства, як сформованої політико-національної спільноти – політичної нації. На думку представників процедурного підходу до розуміння транзитивних процесів основною умовою переходу до демократії є консолідація еліти навколо демократичних цінностей та компетентність самої еліти. Однак виникає питання якими ж мають бути умови консолідації еліти навколо демократичних чинників та самого суспільства. На нашу думку вкрай необхідними, пусковими елементами успішного процесу демократизації є з одного боку формування політичної нації, а з іншого консолідація еліти навколо ідей державності та демократії. З огляду на український варіант трансформаційного процесу, саме відсутність консолідації нації спричинили постійні кризи та звороти від демократії. Серед вітчизняних дослідників домінуючою є думка про те, що Україну як державу що трансформується варто розглядати в межах країн посткомуністичної трансформації. Якщо дотримуватись даного концепту то першою фазою, тобто необхідною стартовою умовою переходу від тоталітаризму до демократії, на думку Д. Растоу, Г.О’Доннелла, Ф. Шміттера має бути національна консолідація та консолідація еліти. А. Пшеворський вважає, що спусковим гачком переходу від тоталітаризму до демократії має бути лібералізація режиму, або національна мобілізація, після цього успішність процесу демократизації залежатиме від того наскільки суспільство масово об'єдналось навколо демократичних цінностей.

Однак процес демократизації в Україні не був таким же лінійно направленим, як у Латвії, Литві, Естонії, чи то Польщі. Вітчизняний досвід продемонстрував декілька зворотів від демократії, зокрема в період Л. Кучми, В. Януковича. Тож виникає питання про відмінності процесу демократизації в

Україні та інших посткомуністичних держав, які продемонстрували успішність демократичного транзиту в сучасних умовах. Перша відмінність у стартовій позиції демократичного процесу. Так і Польща, Балтійські країни і Україна починали із переходу від тоталітаризму до авторитаризму. Таким чином авторитарний режим був вихідним пунктом процесу трансформації. Однак відмінність полягала у тому, що коли перед Польщею стояло завдання демократизації політичної системи держави, а перед країнами Балтії стояло два завдання – інституціоналізація держави та її демократизація, то перед українським суспільством в 1991 році постало три завдання, без почергового вирішення яких годі було б думати про досягнення сталої консолідованої демократії. Отож перше завдання полягало у консолідації нації, друге – інституціоналізація суверенної держави, третє – демократизація політичної системи, власне завершення посткомуністичної трансформації. Варто зазначити, що позитивним завершенням політичного транзиту має бути не просто конституційне оформлення інститутів демократії, але і їх успішне функціонування у межах сформованої у процесі переходу політичної системи. Сформовані внаслідок процесу демократизації політичні еліти в результаті національної консолідації мають високий рівень легітимності, що забезпечує ефективність реалізації політичних рішень у межах діючої правової системи та в демократичний спосіб. Саме, таким чином забезпечується стабільність політичної системи і подальша консолідація суспільства навколо цінностей демократії, що зменшує ризики звороту до авторитаризму.

Проте у ході демократизації політичної системи відбувається ряд криз політичного розвитку, що мають взаємну залежність: криза ідентичності, криза розподілу, криза участі, криза проникнення, криза легітимності. Теорія демократичних переходів акцентує увагу на тому, що однією з передумов початку трансформації авторитаризму в демократію є «пакт еліт». Своєрідний консенсус між авторитарною владарюючою елітою та опозицією, яка прагне демократизувати політичну систему держави.

Проте досвід демократизації України, демонструє що консолідація еліт була лише перманентним явищем, що викликане прагненням еліт укладати ситуативні угоди, які диктуються тимчасовими обставинами. Проте породжують вони не сталі демократичні практики а сприяють формуванню недемократичних тенденцій у функціонуванні політичної системи та механізмах прийняття і реалізації політичних рішень. Варто також зазначити, що відсутність демократичної консолідації еліти, не сформованість політичної нації в Україні в 90-х роках XX ст. дають підстави стверджувати, що процеси демократизації у такому випадку слід розглядати в межах постколоніального транзиту. Таким чином пошук причин тривалості, незавершеності демократизації та перманентних зворотів варто шукати у не сформованості політичної нації, та відсутності консолідації політичної еліти. Саме криза ідентичності, як виразник не консолідованості суспільства призводила до не стабільності політичного розвитку, змін внутрішньої та зовнішньої політики держави.

У таких умовах політичні партії стали впливовим інститутом каналізації інтересів регіональних еліт у центр прийняття рішень. Тому політичні партії в Україні перетворились на інституціолізовані проекти лобіювання економічних інтересів груп впливу. Адже, аналіз партійних програм засвідчив, що політичні партії неможливо чітко розподілити за ідеологічним критерієм на умовній осі «ліві – центристи – праві». Однак їх легко розподілити за ціннісними орієнтаціями їх електорату на проросійські та проукраїнські. Варто зазначити що проросійські політичні партії від «Партії регіонів» до «Опозиційна платформа – «За життя» та інші, орієнтувались на виборців «радянської ідентичності», артикулювали свої цінності через контрольовані телеканали такі як «Інтер», «ТРК Україна». Крім того розкол суспільства посилювався через діяльність не лише проросійських політичних партій, але й громадських, релігійних організацій, що використовувались Москвою для просування ідей «руського міра», як засобу заміщення радянської ідентичності російською в українському суспільстві. Усе це було направлено на недопущення

національної консолідації українців навколо спільних цінностей та демократії. Криза ідентичності вела до делегітимізації політичної еліти. Адже незалежно від того яка політична сила приходила до влади в Україні у неї не було належної підтримки щоб реалізувати свої рішення. Усе це призводило до невизначеності зовнішнього політичного курсу оскільки проросійський сегмент політичних партій відстоював ідею інтеграції до Митного союзу та ОДКБ, а проукраїнські партійні сили («Наша Україна», «Європейська Солідарність», ГО «Батьківщина», «Слуга народу» та інші) вбачали за необхідність інтеграції з ЄС та за певних умов інтеграції з НАТО.

Проте ситуація докорінно змінилась не завдяки тому, що правляча партія та її лідер після 2019 року запропонував суспільству якісно нову програму реінтеграції та консолідації суспільства на засадах демократії, а через початок 24 лютого 2022 року повномасштабної війни РФ проти України. Саме війна стала чинником консолідації українського суспільства, незалежно від регіональної, мовної та партійної ідентичності. Частково відбулася консолідація еліти суспільства навколо державності та її захисту. В сучасних умовах відбулася докорінна зміна інформаційного поля в державі. Однак це не є повною запорукою того, що зрештою демократичний транзит для України відбудеться успішно. Адже такі події як війна спричинюють переривання демократичного процесу і створюється ризик що після війни демократичний транзит може не завершитися, у випадку якщо демократичні цінності не закріпились у політичній свідомості громадян.

При підготовці до **четвертого питання** варто звернути увагу на те, що 24 лютого 2022 року стає новою віхою у процесі консолідації українського суспільства, відбувається переоцінка цінностей та відрив від російського наративу історичної пам’яті. В умовах повномасштабної російської агресії відбулося формування української нації та консолідація політичної еліти. Однак це не є повною запорукою того, що зрештою демократичний транзит для України відбудеться успішно. Адже такі події як війна спричинюють переривання демократичного процесу і створюється ризик що після війни

демократичний транзит може не завершитися, у випадку якщо демократичні цінності не закріпились у політичній свідомості громадян. Наявність зовнішнього ворога, у даному випадку Російської федерації, об'єднало українське суспільство навколо чинного президента. У інформаційному просторі відбулося витіснення альтернативних думок через формування єдиного каналу відображення політичних новин, яким став телемарафон «Єдині новини». Безумовно, що на початковій стадії такий крок був вимушений і спрямований на забезпечення безпеки інформаційного простору України. Однак після стабілізації ситуації в інформаційному просторі воюючої державі телемарафон став зручним засобом монополізації інформаційної політики в сегменті телебачення. Крім певного обмеження свободи слова, аналіз телемарафону засвідчує, що останнім часом завдяки технологіям формування інформаційного порядку денного однією із задач ефірного часу є забезпечення іміджевих стратегій В. Зеленського та найближчого його оточення. Таким чином, можна виявити ознаки формування «культу» політичного лідера через ЗМІ.

Наступною негативною тенденцією є прагнення обмежити самоврядні повноваження органів місцевої влади. Зокрема, конфлікти між Офісом Президента та мером міста Київ набувають ознак системного тиску на міське самоврядування столиці. Також негативною ознакою у процесі демократизації є значний рівень корупції в Україні на тлі війни, що підриває суспільну довіру до інститутів антикорупційної політики, вищих військових посадовців та інститутів влади в цілому. Обмежений доступ громадянського суспільства до інформації щодо фінансової діяльності органів влади на фоні значних корупційних скандалів здатний посилити вплив проросійських інформаційних ресурсів в соціальних мережах.

Крім того, корупція підриває рівень довіри до України з боку наших партнерів з демократичних країн, що негативно може вплинути на подальшу фінансову підтримку їх урядами України. Важливим сигналом, що може

свідчити про згортання демократизації є тенденція до персоніфікації влади як чинника формування культу політичного лідера.

Перемога України у війні проти Російської Федерації має обов'язково включати наступні складові: 1) відновлення територіальної цілісності та суверенітету України; 2) відшкодування росією завданих збитків; 3) формування консолідованої демократії в Україні. Це важлива складова перемоги України, оскільки без встановлення режиму консолідованої демократії не можливий буде подальший поступ України до ЄС та НАТО. Отож, враховуючи певні негативні прояви у суспільно-політичному житті, зокрема обмеження свободи слова, значний ступінь маніпулятивних технологій у конструюванні інформаційного порядку денного в ЗМІ (телемарафон «Єдині новини»), звинувачення представників публічної влади у корупції, недостатній рівень медіа-грамотності окремих громадян, персоніфікацію партійної діяльності та урядування, формування культу лідера, а також консолідацію суспільства у боротьбі проти агресора навколо В. Зеленського, можливе подальше згортання демократії в Україні в умовах війни.

Водночас, можна припустити, що з перемогою України та при збережені консолідації нації й об'єднанні політичної еліти навколо цінностей демократії задля забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції України буде відновлено демократичний поступ політичної системи. Однак аналіз процесу демократичного транзиту в Україні з моменту проголошення її незалежності знає приклади зворотів до авторитаризму. І в умовах сучасної війни усі чинники такого можливого звороту простежуються. Крім того, з погляду одного із класиків політичної думки Р. Міхельса, який сформулював «закон олігархізації» політичної системи, саме відсутність внутрішньопартійної демократії веде до формування авторитаризму. Також не вирішеною залишається проблема подолання корупції, що може використовуватись в якості аргументу для гальмування процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Тема 5

Концепція неопатрімоніалізму: вітчизняні реалії

Практичне заняття

1. *Концепція неопатрімоніалізму як альтернатива транзитологічним пояснювальним моделям.*
2. *Теоретичні витоки концепції неопатрімоніалізму: синтез сучасних досягнень макроісторичної соціології, неоінституціоналізму й порівняльної політології (Ш. Ейзенштадт, Г.Рот, Р. Теобальд).*
3. *Реінтерпретація інверсійних траєкторій розвитку в умовах пострадянських трансформацій в концепції неопатрімоніалізму.*
4. *Ключові елементи пострадянського розвитку України – незакінчене національне будівництво й раціонально-бюрократична трансформація держави.*

Теми рефератів

1. Основні форми прояву патримоніалізму в Україні в умовах демократизації.
2. Неопатримоніальні риси політичного режиму в Україні.
3. Прояви неопатримоніалізму як чинник формування гібридної політичної системи.
4. Причини збереження патримоніальних ознак українського суспільства у процесі демократизації.

Методичні вказівки

При підготовці до **першого питання** плану заняття слід звернути увагу на те, що продуктом модернізації традиційних суспільств стали неопатримоніальні системи, які мають власну стійку логіку розвитку і характеризуються такими ознаками:

1) держава керується як приватне володіння (патримоніум) носіїв державної влади. При цьому відбувається приватизація громадських функцій та інститутів, які стають джерелом приватних доходів цих носіїв;

2) етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а вбудовуються в логіку функціонування державного апарату, мімікруючи під «на вигляд сучасні» політичні та економічні відносини;

3) політичний центр відокремлений від периферії, він концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади, перекриваючи доступ до них решти груп і верств суспільства.

Незважаючи на простоту, це завдання виявляється нетривіальним. Часто навіть у рамках одного й того ж тексту можна зустріти такі трактування неопатримоніалізму: а) політичний режим; б) політична система; в) тип домінування; г) політико-економічний порядок; буд) особливий тип організації громадської влади.

Незважаючи на те, що найчастіше в літературі зустрічається словосполучення «неопатримоніальний режим», феномен неопатримоніалізму не зводиться до політичного режиму. Найбільш точно до цього питанню, на наш погляд, підійшов Н. Робінсон, який зазначив, «що сама по собі категорія неопатримоніалізму охоплює як політичний режим, так і механізм політико-економічного управління державою (governance) і не зводиться лише до однієї із цих складових».

Використання терміна «неопатримоніалізм» тим і привабливе, що дає ширше опис гібридності (hybridity), ніж, наприклад, термін «електоральний авторитаризм». Електоральний авторитаризм, подібно до будь-якого іншого концепту демократії чи авторитаризму з прикметниками розглядає гібридність лише на рівні політичного режиму. Політичний режим як категорія охоплює відносини щодо доступу до влади або через вибори, або через різні неконкурентні практики, а також відносини щодо утримання влади. «Неопатримоніалізм пов'язаний із гібридністю на ширшому рівні, ніж політичні режими; він визнає, що існують множинні протиріччя в рамках політії на режимному та державному рівнях, а також між цими рівнями»[1].

[1] Robinson N. 2014. The Political Origins of Russia's «Culture Wars». Limerick : Univ. of Limerick, Department of Politics and public administration. 37 p.

Звідси випливає ще один висновок. Доповнюючи думку Робінсона, ми звернемося до Вебера і скажемо, що гібридність політико-адміністративної системи в рамках неопатримоніальної концепції інтерпретується ще ширше. Це гібрид типів легітимного панування – раціонально-легального та патримоніального (підтип, або різновид традиційного типу). При раціональному типі панування претензії на легітимність засновані на вірі в легальність зафіксованих у формальних актах порядків та прав розпорядження, якими володіють ті посадові особи, які отримують це панування знову ж таки на основі формальних порядків.

Цей тип панування здійснюється за допомогою бюрократичного штабу управління, що функціонує на основі низки базових принципів. Традиційний тип панування спирається на віру в святість традиції.

Уряд і бюрократія у різних режимних типах

Режимний тип	Демократичний		Гібридний	Авторитарний	
Підтипи	Консолідований	Неліберальний, Дефектний, Деліберативний	Можливі підтипи	Бюрократичний	Неопатримоніальний
Уряд	Легальний	Легальний (персональний)	Легальний (персональний)	Персональний	Персональний
Бюрократія	Легальна	Неопатримоніальна	Неопатримоніальна	Легальна	Неопатримоніальна

О. Фісун зазначає: «Загалом концепція неопатримоніалізму цілковито укладається у веберівську вказівку на те, що патримоніалізм є цілком сумісним і, більш того, стимулює розвиток деяких обмежених різновидів капіталізму. «За панування типової патримоніальної влади, — доходить висновку німецький мислитель, — може виникнути тільки (a) торговий капіталізм, (b) капіталізм, що зростає на відкупі податків і посад, (c) державних поставках і військових підрядах, (d) за певних обставин, плантаційний і колоніальний капіталізм. Усі ці капіталістичні форми внутрішньо властиві патримоніалізму й дуже часто пишно квітнуть. Насамперед тому, що їм аж ніяк не заважає нераціональність чинення правосуддя, управління й оподатковування».

При підготовці до **другого питання**, варто розуміти, що основними характеристиками неопатримоніальної моделі в посткомуністичних країнах з інверсійним типом розвитку є:

1) формування класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади і власності;

2) приватне — тією чи іншою мірою — використання державно-адміністративних ресурсів, передусім силової й фіскальної функції держави, що застосовуються насамперед для придушення політичного опору й усунення економічних конкурентів;

3) вирішальна роль клієнтарно-патронажних відносин та зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби.

У політології під політичними підприємцями розуміють людей, які інвестують у політику різноманітні ресурси, сподіваючись повернути їх у вигляді сприятливої для них державної політики. В сучасній політико-економічній літературі поняття «rent-seeking» у широкому сенсі визначається як боротьба за політично зумовлене надання благ і привілеїв. У вужчому значенні воно означає «прагнення до прямого невиробничого прибутку», тобто присвоєння не реального, а політично зробленого надлишку у формі ренти.

Значною мірою rent-seeking є одним з елементів веберівського політичного капіталізму й наслідком патримоніалізації державної public policy. У нашому контексті вказівка на rent-seeking означає неопатримоніальний різновид цього способу нагромадження капіталу»[2]

Варто вказати на те, що на думку О. Фісун: «Провідним агентом політичного процесу є неопатримоніальна бюрократія, яка структурується на основі регіональних, галузевих, кланових і сімейно-родинних зв'язків і являє собою складну піраміду різноманітних патронатів, які з'єднуються через механізм клієнтарних відносин вертикаллю президентської влади (іноді в тій чи

[2] Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні [Електронний ресурс] / О. Фісун – Режим доступу до ресурсу: http://veche.kiev.ua/journal/1094/.

іншій комбінації вона може інституціоналізуватися й у вигляді формальної «партії влади»). Фактично неопатримоніальна бюрократія виступає в ролі панівного «політико-адміністративного класу», «багатство й статус якого залежать від його політичної й адміністративної позицій»[3]

Також дослідник вказує на те, що: «Неопатримоніалізм, як правило, виникає у процесі політичної модернізації постколоніальних суспільств унаслідок перманентної кризи політики національно-державного будівництва, що виражається насамперед у неможливості реальної інтеграції й функціонування політії на основі демократичних механізмів конкурентного політичного процесу та формально встановлених раціонально-бюрократичних правил політичної гри. Офіційні особи займають позиції в бюрократичних організаціях, маючи формально встановлені повноваження, однак здійснення цих повноважень відбувається, наскільки це можливо, не у вигляді державної служби, а скоріше як реалізація приватної власності».

Підготовка до **третього питання** практичного заняття вимагає усвідомлення того, що логіка функціонування політичного режиму в Україні, починаючи із президентства Л. Кучми, була неопатримоніальною. Теорія неопатримоніалізму сформувалася на основі веберовської концепції партримоніалізму. М. Вебер трактував патримоніалізм як систему, де відбулася апропріація (присвоєння) сфери управління офіційними носіями політичної влади та злиття публічно-політичної і приватної сфер соціуму. Внаслідок цього держава управляється як приватне володіння (вотчина) правлячих груп, які на основі влади-власності приватизували різноманітні суспільні функції та державні інститути. Неопатримоніалізм являє собою сучасний варіант патримоніалізму, специфіка якого полягає в поєднанні формальних інститутів сучасної держави, що будуються на раціонально-легальних засадах із традиційними (патримоніальними) формами персонального правління. На думку більшості дослідників, найяскравішими рисами неопатримоніалізму є:

[3] Там само

1) *патронажно-клієнтарні відносини*, що формуються на основі асиметричного обміну ресурсами (посади, контракти, ліцензії, судовий імунітет тощо) між ключовими фігурами в уряді і стратегічно розташованими індивідами (профспілкові та регіональні лідери, впливові політики і бізнесмени);

2) *персоналізація влади*, яка зумовлює погляд на главу держави як на втілення політичної системи, всі ж інші політичні інститути розглядаються лише як засоби реалізації його стратегії; відбувається самоідентифікація мас не з політичними програмами, а з особою лідера, лояльність якому означає й лояльність режиму, який він уособлює.

Певні риси неопатримоніалізму чітко почали проявлятися вже під час першого терміну президентства Л. Кучми, хоча набули свого апогею в другому чотирилітті. Зокрема, система управління державою мала такий вигляд, що, незважаючи на формальний демократичний фасад політичного режиму (загальне виборче право, конституція із визначеними нормами демократії, багатопартійність, тощо), реальна влада зосереджувалася у Президента, який розглядав останню як територію власного вотчинного правління. Л. Д. Кучма, маючи величезні юридичні повноваження (пригадаємо, що інституційна складова режиму до вступу в дію конституційної реформи передбачала таку можливість), також підтримував своє панування за допомогою патримоніальних методів управління.

По-перше, використовуючи право широких адміністративних призначень, надавав «прибуткові» посади своїм прибічникам, які вільно використовували свої позиції у держапараті з метою особистого збагачення в обмін на політичну підтримку Президента.

По-друге, встановив ефективну систему державного нагляду, очолювану його прибічниками у силових міністерствах, СБУ, Генеральній прокуратурі, Державній податковій адміністрації, за роботою якої сам особисто спостерігав. Одним із завдань цих керівників був збір компромату щодо діяльності

посадових осіб і підприємців на всіх рівнях системи, який пізніше міг бути використаний проти опонентів Президента.

Помаранчева революція стала природним підсумком функціонування неопатримоніального режиму. Оскільки в ситуації, коли діючий Президент, який втрачає популярність, вимушений залишити свою посаду, виникає серйозний конфлікт між різноманітними групами у середині неопатримоніальної еліти, причиною якого стає пошук нового патрона. Отже, одна із елітних груп, яка перебуває в опозиції до діючого непопулярного Президента й ініціює процес змін. В Україні конфлікт між елітами виник на початку 2001 рр. як результат політичної кризи.

Отже, логіка реального функціонування політичного режиму у незалежній Україні, незважаючи на зміну інституційного дизайну, як це не парадоксально і за часів «радянського адміністратора» залишалася неопатримоніальною, що ще більш вагомо продемонстрував період президентства В.Януковича. А саме, кожний із президентів, незважаючи на певну популістську риторику, пошуку чи то «свого особистого шляху», чи «європейського розвитку», розглядав українську державу як власний маєток. Держава фактично слугувала інструментом реалізації приватних інтересів посадових осіб і пов’язаних із ними бізнесменів. Причому в деяких випадках важко було відрізнити ці дві групи акторів.

На сучасному етапі політичний режим в Україні продовжує зберігати неопатримоніальні ознаки.

По-перше, для України характерна персоналізація влади, коли для політичної самоідентифікації мас головним є не політичні програми, а особистість політичного лідера.

По-друге, це розвинена форма клієнталізму, або патронажних відносин, що проявляються у поширенні етнічних, регіональних, сімейно-родинних та подібних зв’язків на політичну сферу.

По-третє, основним суб’єктом політичного процесу в Україні є держава, що існує не поряд із суспільством, а над ним.

По-четверте, у політичній грі переважають ті партії, організації, що підтримують уряд.

По-п’яте, провідне місце в системі державного управління посідає бюрократія (зокрема, існування «партії влади», що зосереджена навколо Президента, стосунки в якій будуються знову ж таки на принципах клієнталізму).

По-шосте, високий рівень корупції, що нині є одним із найважливіших каналів досягнення політичних та інших цілей;

По-сьоме, в Україні, як і в будь-якому неопатримоніальному суспільстві, сучасні форми громадянського зв’язку співіснують із численними традиційними і напівтрадиційними формами (клановість, корупція, телефонне право).

Отже, використання соціологічного підходу при характеристиці політичного режиму дає підстави стверджувати, що в Україні із середини 90-х минулого століття під демократичним фасадом формується його неопатримоніальна сутність. Певні надії на зміни пов’язувалися із Революцією гідності та зростанням ролі громадянського суспільства, його консолідації яка відбулася на тлі повномасштабного вторгнення Російської федерації в Україну.

При підготовці до **четвертого питання,** варто звернути увагу на те, що політична практика показує, що перехід від авторитаризму у бік демократії в різних країнах відбувається по-різному і не завжди має лінійний розвиток. Особливість українського транзиту полягає в наступному.

По-перше, в Україні «перехід» почався без ротації еліти, контреліта, що з’являється за часів президентства Л. Д. Кучми, була ідеологічно слабкою і не до кінця згуртованою навколо ідеалів демократії.

По-друге, в Україні перехід розпочинається при незавершеності процесів модернізації та національного будівництва, і, відповідно, доводилось здійснювати одночасно ці три процеси. Крім того, несформованість української нації також затримує процес переходу. У демократіях, які зароджуються, саме націоналізм є спусковим механізмом початку процесу демократизації. А в

Україні процес національної консолідації ще не завершений, а національна єдність, хоч і була підтверджена референдумом 1991 року. в екстремальних умовах кризи є під знаком питання. Ось що зазначав відомий американський політолог Р. Дарендорф ще в 1989 р.: « як це не сумно: чим країна однорідніша, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним або якимось іще складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності і підтримання законності та порядку».

По-третє, на початку процесу трансформації Україна являла собою, за влучним висловленням С. Гантінгтона, «розділену країну». Лінії розлому мали регіональний, мовний, релігійний характер.

По-четверте, серед усіх країн посткомунізму Україна мала найміцніші традиції комуністичного тоталітаризму, що за часів непідлеглості далося взнаки у домінуванні підданського типу політичної культури, панування в політичній свідомості принципів егалітаризму і етатизму, притаманності частині українців відчуття меншовартості, відсутності державних традицій.

Визначені чинники ускладнюють перехід України до демократії, затримують процес створення економічно розвинутого і політично спроможного суспільства.

Таким чином, політичний режим в Україні сьогодні є гібридним. У формально-юридичному вимірі йому притаманні ознаки демократії. Зокрема, на демократичних засадах сформовані вищі органи державної влади, здійснюється розмежування повноважень законодавчої, виконавчої і судової влади виробляються і законодавчо закріплюються механізми їх взаємного контролю, стримувань і противаг. Зміст функціонування політичного режиму продовжує зберігати міцні патримоніальні риси, такі, як персоналізація політики, домінування патронажно-клієнталістських зв’язків у політичних процесах, пріоритет держави над суспільством, бюрократія, корупція тощо. При цьому слід також зазначити і погодитися із твердженням А. Ф. Колодій, що гібридність політичного режиму в Україні, непевність демократії не означає,

що українське суспільство не є перехідним до демократії. Україна не тільки задекларувала свій намір побудувати демократичне суспільство, але й приступила до практичного втілення цього наміру в життя, але цей процес не завжди має лінійний розвиток.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.
ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

Тема 6.
Інституційна теорія: еволюція, напрямки, сучасні політологічні проблеми.

Практичне заняття

1. *Сутність інституціонального підходу до аналізу політичних процесів.*
2. *Неоінститиціоналізм: становлення основні концепції.*
3. *Особливості політичної трансформації в Україні: інституційний підхід до аналізу.*
4. *Риси та ризики деінституціоналізації демократії в Україні.*

Теми рефератів:

1. Потенціал і границі можливостей різноманітних версій неоінституційної методології.
2. Категорії політико-інституційного аналізу та їх застосування в політичних дослідженнях.
3. Становлення інститутів демократії в Україні в умовах політичного транзиту.
4. Верховна рада України як інститут представницької демократії.
5. Інститут президенства В Україні: становлення та місце в політичній системі.

Методичні вказівки

При підготовці до **першого питання** слід звернути увагу на те, що у сучасній політологічній літературі разом з появою концепцій «раціонального

вибору» і «неоінституціоналізму», по суті справи, було сформульовано нову постановка далеко не новою для соціально-політичної думки проблеми співвідношення субстанціонального змісту політичного життя, пов'язаного із відносинами з приводу влади і впливу індивідів і груп людей, з одного боку, і, з іншого – інституційних форм, за якими стоять політичні інститути та організаційні структури.

До кінця XIX – початку XX ст. в політичній думці (незважаючи на прорив, здійснений марксизмом) домінантою все ще виступало уявлення про державу, як про субстанційну основу політичного життя, а під політичними інститутами розумілися лише адміністративні установи та юридичні норми.

Але починаючи з класичних робіт К. Маркса і Г. Спенсера, Е. Дюркгейма і М. Вебера, в політології та соціології, на противагу державно-правовому чи адміністративно-юридичному розумінню політичних інститутів, складається соціологічний підхід до інститутів, що вивів проблему співвідношення субстанції і інституції в політичній сфері, змісту і форми у політичних відносинах на новий теоретичний рівень.

Термін «інститут» походить від латинського слова «institutum», що означає «встановлення» або «установа». У цьому сенсі етимологічно майже дослівну інтерпретацію інститутам дає М. Вебер, відзначаючи, що держава, як рафінований приклад інституту, становить спільноту людей, поведінка яких ґрунтується на раціональних установленнях (нормах конституції, законах і т. д.). Е. Дюркгейм вважає, що інститути, з одного боку, являють собою якісь ідеальні утворення у вигляді звичаїв і вірувань, а з іншого - ці звичаї та стереотипи, у свою чергу, матеріалізуються в практичній діяльності соціальних організацій різних часів і народів. Тим самим Е. Дюркгейм поклав початок цілій традиції, навіть школі французького «соціального інституціоналізму» (на відміну від інституціоналізму «нормативно-юридичного»), який поступово склався у Франції в 50-70-ті рр.

Французькі політологи (М. Пріло, Ж. Бюрдо, М. Дюверже) слідом за Е. Дюркгеймом виділяють два основних компоненти, які входять у зміст

політичного інституту: по-перше, ідеальну модель самої системи відносин і, по-друге, організаційні структури, які відтворюються у колективній політичній практиці у відповідності зі стереотипами і матрицями модельної структури.

Політичний інститут - це, по-перше, стан організованої спільності, організаційна форма об'єднання людей в особливе співтовариство, що ґрунтується на колективній волі, цілях і способах життєдіяльності, по-друге, ідеальна модель асоціації людей, що формується з приводу влади і впливу, підтримуюча інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і спирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми (встановлення), і, по-третє, реалізація і відтворення моделей (систем принципів і норм, правил і цілей) спілкування в структурі сукупної практики політичної активності індивідів і груп , людського соціуму в цілому.

Якщо категорія політичної інституції (інституту, інституційності) відображає форми і структури політичного життя, її свого роду «морфологічні моделі» і «організаційні каркаси», то зміст політичних відносин пов'язане з поняттям політичної субстанції, що виражає сутність і базові характеристики політики як сфери владного спілкування і взаємодії.

При підготовці **до другого питання,** слід зважати на те, що неінституціоналізм з'явився в американській політології в 1970-ті роки багато в чому як реакція на панування редукціоністичних підходів (біхевіоралізм), які зводять політику до індивідуально-групової поведінки, контекстуалістскіх підходів (структурний функціоналізм), що відносять політичне життя до взаємодії політичної системи з навколишнім – соціальним середовищем, і нарешті, підходів утилітаристських (раціональний вибір), інтерпретує інститути лише як технічні рамки для вибору рішень і здійснення раціональних дій. Класики нового інституціоналізму Д. Марч і Д. Олсен в роботі «Знову відкриваючи інститути» (1989) зауважують з цього приводу: «З біхевіоралістського погляду, формально організовані інститути повинні бути зображені не лише як арена, на якій розгортається політична поведінка, а як рухомі більш фундаментальні фактори.

З нормативного погляду, концепти, за допомогою яких мораль інкорпорується в життя таких інститутів, як право і бюрократія, і які акцентують увагу на громадянськості і колективності як основі політичної спільності, прокладають дорогу загальних ідей, пов'язаних з індивідуальною мораллю, і мирними переговорами між конфліктуючими сторонами.

Водночас неоінституціоналісти зробили істотний внесок в осмислення питань про організаційні ієрархії, норми і правила, процедури і регламенти, що скріплюють діяльність політичних інститутів.

Розрив між вивченням поведінки (або діяльністю) індивідів у сфері владних відносин і громадськими інститутами влади і впливу, тобто макро- і мікрорівнями політичного життя, що утворився ще в 50-ті роки (між біхевіоральним і функціональним підходами), не подолана і в політології кінця XX століття.

Цей пробіл між індивідуальною поведінкою людей та інститутами людських спільнот, на думку американського соціолога Дж. Коулмена, повинен бути заповнений перехідним механізмом так званого інституційного дизайну (institutional design), тобто особливий інструмент мікро -макро переходу дозволяє просунутися від розуміння змісту індивідуальної політичної дії до її здійснення в структурі сукупного макрополітичного процесу. Владне спілкування між людьми, взаємини контролю керуючих з впливом керованих призводять до утворення таких організованих макроспільнот, як інститути держави, де субстанція влади оформляється в найскладніші ієрархізовані системи, що гуртуються на принципах самоорганізації та саморегуляції, а також недержавних інститутів, які трансформуються у ролі активних агентів політичних відносин .

Цікаву за задумом концепцію подолання суперечності в існуванні Суб'єктів і об'єктів в політиці розробив відійшовши від класичного структуралізму французький конструктивіст П. Бурдьє. Замість термінів «Суб'єкт» і «об'єкт» ним використовуються поняття «агент», його «позиція» і «диспозиція». «Агент» – це носій політичних відносин, що актуалізується в багатовимірному просторі

«політичного поля», яке виступає у вигляді сукупності діючих у ньому сил і контрольованих ними видів ресурсів («капіталів»): економічних, соціальних, символічних, культурних… «Агенти» і «групи агентів» в політиці визначаються і характеризуються сукупністю позицій у різних полях або зонах контролю. Політику як тип соціальних відносин («соціальне поле») в подібному ракурсі можна описати як багатовимірний простір, в якому позиція кожного політичного агента, який володіє активними властивостями, що не зводяться до його індивідуальних намірів, може бути визначена як сукупність різних вимірів капіталів (їх обсягів і ваги), які ним контролюються.

При підготовці до **третього питання** варто мати на увазі, що Д. Норт стверджував, що процес інституційних змін зазвичай носить інкрементальний, поступовий характер, а не відбувається спонтанно. Це пояснюється насамперед стійкістю неформальних обмежень, прийнятих суспільством. Якщо формальні правила можна змінити досить швидко шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, то неформальні традиції і звичаї майже не підвладні свідомим зусиллям індивідів і не можуть відразу змінитися як реакція на зміну формальних правил. При цьому Д. Норт визнає, що інститути не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними; вони швидше покликані слугувати інтересам тих, хто займає позиції, що дозволяють впливати на формування нових правил. Для обґрунтування своєї позиції Д. Норт вводить поняття «ефект блокування» (lock-in effect), який проявляється у тому, що уже прийняте рішення досить важко скасувати.

З погляду неоінституційної теорії інституційна пастка – це неефективна стійка норма або ж інститут, що може самопосилюватися. Її стійкість означає, що домінування неефективної норми, яка призвела до сильних заворушень, може завести систему до інституційної пастки. Завдяки цьому ефекту довгостроковий характер соціальних змін, незважаючи на непередбачуваність еволюції конкретного суспільства в короткостроковій перспективі, цілком можна передбачити з досить високою ймовірністю.

Як вважає Р. Гудін, інститути можуть змінюватися у результаті: 1) чистої випадковості або дії непередбачуваних обставин: взаємодія різних інститутів може призвести до виникнення абсолютно нового непередбаченого типу; 2) еволюційних змін: інститути, що відповідають вимогам певного етапу історичного розвитку, змушені трансформуватися під впливом певного відбіркового (селективного) 3) продуманих стратегічних кроків агентів політичної дії.

Г. Пітерс виокремлює два типи інституційних змін. Перший – внутрішня інституціоналізація (деінституціоналізація), вагомий внесок у дослідження якої вніс С. Ґантінгтон. Він визначив перелік критеріїв інституціоналізації: адаптивність, комплексність (внутрішня структура, диференціація), автономність (здатність діяти без зовнішніх акторів), когерентність (здатність приймати інтегровані й координовані рішення). Разом з К. Гьотцем Г. Пітерс пропонує доповнити цей список конгруентністю (співвідношенням між відносинами всередині інституту та соціальними відносинами, між цінностями еліт та мас), а також есклюзивністю. До другого типу Г. Пітерс зараховує зміни цінностей та/або структур. На його думку інститут може зберегти форму, але змінити зміст та ступінь впливу на індивідів, з якими взаємодіє.

При підготовці до **четвертого питання** варто мати на увазі, що в межах соціально-політичний інституціоналізму Б. де Москіта та А. Сміт запропоновано селекторативну теорію (selectorate theory), що пояснює реакцію політиків, які перебувають при владі, на можливі революційні загрози. Вибір одного з двох основних варіантів поведінки в такій ситуації – посилення авторитарних тенденцій (обмеження політичних свобод, переслідування опозиціонерів) чи поглиблення демократизації – зумовлюється наявністю чи відсутністю у керівництва країни легкодоступних джерел прибутків (природних ресурсів, іноземної допомоги тощо). У результаті проведених емпіричних досліджень вони дійшли висновку, що надлишок ресурсів та малочисельність правлячої коаліції збільшують ймовірність переходу країни до авторитарного правління. Якщо ж до урядової коаліції входять представники більшості

зацікавлених груп, то вибір буде зроблено на користь демократії, а негативні наслідки «ресурсного прокляття» будуть частково нейтралізовані. Іноземна допомога сприяє демократизації лише тоді, коли керівництво країни стоїть перед загрозою революції і розмір коаліції є середнім. Вона, як і запаси нафти, спонукають керівництво транзитної держави до концентрації влади у своїх руках у випадку загрози революції чи масових протестів.

Соціально-політичний інституціоналізм аналізує широкий набір інститутів, фокусуючи увагу на некодифікованих, неформальних домовленостях та колективних сценаріях, що регулюють людську поведінку. Визначення інститутів у цій традиції постійно наголошує на їх самовідтворюваних характеристиках.

Крім того, соціально-політичні інституціоналісти стверджують, що актори часто відтворюють аналогічну інституційну логіку у різних сферах. Що стосується організацій, то нові організаційні форми є «ізоморфними» (тобто подібні чи сумісні) з існуючими організаціями.

Тема 7.
Парламентаризму в Україні у процесі демократичного транзиту

Практичне заняття

1. *Сутність парламентаризму.*
2. *Функції парламенту як основного інституту представницької демократії.*
3. *Особливості інституціоналізації парламентаризму в Україні в умовах політичної трансформації.*
4. *Конституційні засади функціонування інститутів демократії в Україні.*

Теми рефератів:

1. Конституційний процес в Україні як чинник інституціоналізації політичної системи держави.
2. Гібридність конституційного ладу в державі: причини, ознаки, наслідки.

3. Особливості конституційної реформи 2004 року та її наслідки.
4. Зміни до Конституції України в 2010 році: між демократією і авторитаризмом.

Методичні вказівки

Готуючись до **першого питання** слід розуміти, що інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних політичних систем: ступінь демократизації суспільства залежить від рівня наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави. Інтерес до проблем функціонування інституту парламентаризму у вітчизняній політичній науці викликаний процесами, що відбуваються в українському суспільстві.

Унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні.

Сутність парламенту, його місце й роль у політичній системі у вітчизняній політико-правовій думці мають звужене трактування – їх розглядають як законодавчий механізм. Саме цим визначається роль Верховної Ради в системі державної влади України. Такий погляд сприяє реалізації парламентом інтересів окремих суспільних груп, політичних акторів, зокрема й непартійних, що існують наразі, але не враховує прискореної соціально-політичної динаміки. Унаслідок цього питання функціонування українського парламенту, висвітлення інших його функцій, окрім законодавчої, мають недостатнє теоретичне обґрунтування. Поза увагою вітчизняних дослідників залишаються важливі аспекти забезпечення реального народного представництва й функціонування парламенту як представницького інституту влади. В сучасній політологічній літературі не до кінця вивчено проблематику оформлення парламентської більшості, опозиції та ін. Тож виявляється низка аспектів, суперечностей і зумовлених цим труднощів реалізації принципів

парламентаризму в політико-правовій практиці України, що потребує подальшого дослідження і вивчення.

Метою співтворчості держави та суспільства, інакше кажучи, завданням парламентаризму є: 1) навчитися обирати якісний склад парламенту, тобто людей з відповідними фаховими та моральними якостями; 2) обирати через парламентські рішення такі моделі суспільного розвитку, які консолідували б націю, відповідали її історичним очікуванням, забезпечували зв'язок часів. Загалом розвиток парламентаризму слід розглядати як масштабне інтелектуальне завдання держави та суспільства на тривалу перспективу . Це зумовлено тим, що: 1) демократичне суспільство – вкрай складна форма організації суспільного життя, але водночас вона дає змогу кожному індивідууму відчути свою неповторність; 2) демократія – це не політичні гасла, це дії культурних людей.

Тому належить розширити погляд на значення культури й культурної політики держави для демократичної трансформації суспільства; 3) політичним партіям для виконання репрезентативної функції у демократичній системі потрібен парламентський простір діяльності; 4) процес становлення професійного парламенту є вельми непростим, тривалим, згадаймо бодай історію розвитку парламенту Великої Британії.

Культура парламентаризму полягає, за нашим визначенням, у постійному відчутті державою та громадянським суспільством одне одного, в усвідомленні партнерами важливості діалогу влади й суспільства, всіх його громадян – виробленні механізмів такого діалогу, досягненні позитивних результатів співтворчості. Готовність до співробітництва з владою може ґрунтуватися лише на розумінні та довірі.

Основними детермінантами довіри в управлінні, як відомо, є: 1) прозорість, відкритість; 2) зворотність зв'язку; 3) перспективність, довготерміновість відносин; 4) раціональність, доцільність, вигідність відносин; 5) емоційність зв'язку. Держава, зокрема місцева та регіональна влада, в демократичній системі управління мають вчитися працювати так, щоб

сприяти людям у здобуванні знань, відігравати роль радників, регулювати діяльність тактовно, опосередковано, без зайвого контролю й регламентації.

Парламентаризм – широке за змістом поняття, яке охоплює і форму організації державної влади, і конкретний спосіб управління державою, і механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої та судової гілок влади, і систему взаємодії держави та суспільства.

У досить розлогому визначенні поняття парламентаризму зазначено, що парламентаризм – це система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади.

Парламентаризм як елемент політичної структури держави зазвичай розглядають крізь призму організації найвищих органів державної влади і ототожнюють із парламентарною (парламентською) республікою чи монархією. Проте це не може ставити під сумнів значущість парламентів і парламентаризму за умов президентської, парламентської чи змішаної республіки.

Розкриття змісту **другого питання** передбачає розуміння того, що Окрім законодавчої, до найважливіших функцій політичного управління варто віднести: а) контрольно-наглядову; б) політичного рекрутування; в) політичної легітимації. Кожна з них дає змогу парламенту не лише реалізовувати належну йому політичну владу, а й брати опосередковану чи безпосередню участь у процесі формування загальних політичних цілей і їх практичного втілення. При цьому (зважаючи на те, що участь у процесі політичного управління беруть й інші органи державної влади) парламенти шляхом реалізації згаданих функцій отримують змогу коригувати розподіл політичної влади та сприяти її збалансуванню.

Хотілося б звернути особливу увагу на функцію політичної легітимації. На перший погляд, її віднесення до групи функцій політичного управління є помилковим. Справді, якщо ми виходитимемо з розуміння управління як «творчого, продуманого, організуючого та регулюючого впливу на суспільну

життєдіяльність», то акти легітимації лише підтверджують певний статус органів політичної влади, не маючи прямого стосунку до будь-яких управлінських дій. Однак наразі класичний «адміністративно-управлінський підхід» має певні хиби. Ідеться про те, що процес політичного управління значно складніший, аніж державне управління. Він пов'язаний не тільки з циркуляцією політичної влади, а й із її формуванням, бо від того, як ця влада сформована і як сприймається суспільством, залежать спосіб і наслідки політичного управління. Легітимація виявляється базовою функцією парламенту. Вона покликана: а) сприяти визнанню політичного режиму загалом; б) забезпечити прозорість розробки та прийняття законів. З огляду на це цілком слушно пов’язати політичну легітимацію з функціями парламенту, які мають безпосередній стосунок до формування та розвитку механізмів політичного управління.

Парламентський контроль передбачає систему норм, які визначають порядок нагляду та перевірки діяльності органів виконавчої влади та її оцінки із застосуванням відповідних санкцій (вотум недовіри, імпічмент тощо). Цю функцію сучасних парламентів варто розглядати в контексті розвитку політичної влади. У цьому сенсі важливі два основні моменти. З одного боку, завдяки своїм контрольним функціям парламенти отримують реальні можливості підтримувати баланс у системі політичної влади. Адже ефективний парламентський контроль унеможливлює узурпацію всієї повноти політичної влади жодним із органів державної влади, запобігає зловживанням. З другого боку, завдяки різноманітним формам парламентського контролю парламенти спрямовують механізм політичного управління в напрямі узгодження дій владних інститутів, коли сам механізм політичного управління постає як одне ціле, а не як сукупність різноманітних самодостатніх елементів.

Нарешті, останньою з функцій сучасних парламентів слід назвати функцію політичного рекрутування. Її роль і значущість очевидні, якщо описувати механізм політичного управління в термінах не політичної статики (кажучи про структурну та інституційну організацію цього механізму), а політичної

динаміки (домінуючим поняттям виступатиме категорія політичного розвитку, змін у системі політичної влади та політичного управління). Справді, в процесі політичного управління постійно спостерігається оновлення політичних еліт. В авторитарних режимах ця функція парламенту практично не працює, оскільки на органи законодавчої влади покладено лише функцію формального узаконення політичних рішень, які приймаються правлячою верхівкою або владною клікою. Але за демократичних політичних режимів саме парламенти стають «горнилом» нової політичної еліти. Вони відіграють значну роль у визначенні загальної динаміки розвитку політичного управління. До того ж успішність і ефективність реалізації цієї функції можуть бути одним із критеріїв визначення рівня демократичності політичного управління. Адже нейтралізація або свідоме обмеження функції політичного рекрутування завжди призводить до своєрідної «консервації» політичних еліт й уповільнення розвитку механізмів політичного управління, відтворення напрацьованих схем збереження влади за певними політичними силами, угрупованнями, кланами.

Готуючись до відповіді на **третє питання**, варто зауважити, що на сучасному етапі політичного процесу українська держава зіткнулася з системно-політичною кризою, що зумовлена, передусім, не розвиненістю основних інститутів демократії, та демократичних процедур. В таких умовах не може відбуватися процес політичної модернізації, зокрема невід’ємною складової демократизації є розвитку парламентаризму в Україні. Для вітчизняної політичної системи характерні перманентна нестабільність парламентських інститутів, зокрема, закритість виборчої системи, що унеможливлює ротацію політичної еліти в результаті виборів, слабкість партійної системи та нестабільність парламентських коаліцій. Свідченням цього є періодична конфронтація між урядом та парламентом. Усі ці чинники призвели до постійної зміни конституційної системи розподілу влади, адже за роки незалежності політична система коливалась від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської моделі розподілу владних повноважень.

Діяльність українського парламенту, як законодавчого органу та центрального інституту у процесі становлення парламентаризму розпочалася з функціонування Верховної Ради України першого скликання. Парламент сформовано на підставі «Закону про вибори Української РСР» від 1978 року і розпочав він свою роботу 15 травня 1990 року. Першим кромок до розбудови парламентаризму стало прийняття закону «Про зміни і доповнення Конституції Української РСР» від 24 жовтня 1990 року.

5 липня 1991 року Верховна Рада Української РСР прийняла Закон «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», в наслідок чого до Конституції Української РСР було внесено положення про заснування поста Президента Української РСР. Значні зміни до конституції України, стосовно розмежування поста Президента України, Кабінету міністрів України та парламенту були внесені Законом «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України» від 14 лютого 1992 року. Зокрема законом більш чітко розмежовувались повноваження виконавчої та законодавчої влади.

Процес становлення інституту парламентаризму та інституціоналізації усіх гілок влади незалежної держави було розпочато з проголошенням Декларації про державний суверенітет України. Проте саме з проголошенням незалежності розпочато тривалий та суперечливий конституційний процес що мав завершитись прийняттям Конституції України, саме в межах цього політичного розвитку відбувалося формування парламентаризму. Слід зазначити що транзит до демократії супроводжувався тривалими політичними протистояннями між парламентом та президентом у боротьба за конституційне розмежування повноважень. На першому етапі конституційного процесу було розроблено декілька проектів нової Конституції, жоден із яких так і не було розглянуто в сесійній залі через уже згадане протистояння. Наступний етап конституційного процесу почався після завершення дострокових парламентських,

президентських виборів і охоплював період з 10 листопада 1994 року по 8 червня 1995 року.

Відповідно до Конституційної угоди Україна терміном на один рік, до прийняття Конституції України перетворювалася на президентську республіку.

В результаті прийняття Конституції України 1996 року Україна перетворилась на президентсько-парламентську республіку. Конституція заклала суперечливості у взаємодії між президентом та парламентом. І хоч формально Конституція виводила інститут президентства поза виконавчу гілку влади проте закладала значні повноваження Президента у формуванні уряду. Натомість парламент отримує номінальне право погоджувати призначений президентом склад Кабінету міністрів.

Наступним етапом на шляху демократизації є збільшення повноважень парламенту, що цілком вписується у логіку політичної модернізації, складовою якої є парламентаризм, адже гібридна форма владної взаємодії розцінюється як консенсус на черговому етапі руху в бік до парламентської республіки. Проте зміни внесені до конституції України з ініційовані Президентом В.Януковичем, скасували результат конституційної реформи 2004 року. Внаслідок чого політична система України повернулася до вихідного етапу, тобто президентсько-парламентської республіки, що закладалася основами Конституції 1996 року. Така ситуація на практиці доводить що демократизація, як політичний процес не є лінійним і можливі відкоти в бік авторитаризму.

Разом з поверненням до змішаної виборчої системи в українському варіанті з 2010 року і по 2014 рік політичний процес був направлений в сторону розбудови авторитарної президентської держави, де роль парламенту остаточно мінімізувалась у сфері прийняття політичних рішень. Такий стан речей призвів до загострення політичної ситуації. Не бажання вищих посадових осіб державної влади під тиском подій кінця 2013 початку 2014 року, скласти повноваження, таким чином зменшити соціальну напругу, призвело до цілковитого розбалансування політичної системи та регіонального розколу, чим власне скористувалась Російська Федерація. Безумовно що першим кроком на

шляху до стабілізації політичної системи стало забезпечення дії Конституції в редакції від 2004 року. Проте це є лише перший крок до перетворення української держави в повноцінну парламентську республіку, а отже розгортання парламентаризму та закріплення його основ на конституційному рівні.

При підготовці до **четвертого питання,** варто здійснити аналіз конституційного забезпечення функціонування інститутів демократії в Україні, аналізуючи особливості нормативно-правового каркасу політичної системи держави та функціонування інститутів представницької демократії. В. Погорілко розглядає конституційні засади демократії як «систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами України, прийнятими на її основі і у відповідності з нею» ; хоча при цьому варто тримати в пам'яті важливе зауваження Ю. Тодики, який писав, що в структурному аспекті основи конституційного ладу розкривають свій зміст як конституційно закріплені базові цінності, на які орієнтується суспільство в своєму розвиткові, встановлюють головні принципи, що виступають основоположними для конкретних учасників конституційного процесу), в розділі першому Конституції Україну охарактеризовано не лише як суверенну, незалежну, соціальну та правову, але ще й як демократичну державу. Подібна фіксація демократичної природи організації державної влади та всієї гами суспільно-політичних і правових відносин не є якоюсь новелою для сучасного конституційного права та світової конституційної практики.

Демократія та демократизм державної влади не є своєрідним "автоматичним наслідком" акту конституційно-правового проголошення держави демократичною. Саме тому на рівні сучасних конституцій фіксується цілий ряд інших норм, принципів, інститутів та положень, які покликані сформувати реальну основу для практичного втілення загальнотеоретичної моделі демократичного врядування. Звісно, як справедливо зауважує О. Скрипнюк, сьогодні ми маємо справу не з якоюсь однією, а принаймні з

декількома “моделями демократії” (оскільки ця проблема виходить за межі нашої розвідки, то зараз ми більше не акцентуватимемо на цьому увагу)

Втім, якщо принцип народного суверенітету виступає своєрідною умовою “sine qua non” по відношенню до демократії (невипадково, що доволі часто й сама демократія описується як система, яка забезпечує владу народу), то з суто структурної точки зору таким принципом є принцип поділу державної влади. Свого часу ми вже звертались до його докладного аналізу , тому зараз зробимо лише декілька зауважень, що мають особливе значення для України. Конституція України відповідає виробленим світовою конституційною практикою універсальним вимогам щодо демократичності організації державної влади. По-друге, серед цілої низки проблем, які постали перед Україною в процесі її демократичного розвитку слід звернути особливу увагу на питання взаємодії гілок державної влади, які не тільки не набули свого розв’язання через внесені зміни до Конституції України, але навпаки – тільки загострилися та посилили рівень конфліктності як між гілками державної влади, так і в суспільстві в цілому. По-третє, однією з найбільш гострих проблем сьогодення, що пов’язані із постанням України як демократичної держави є забезпечення практичної реалізації тих норм і принципів, які проголошено і юридично закріплено на конституційному рівні. В цьому сенсі головною запорукою подальшої демократизації суспільних відносин є реальне перетворення Конституції України на об’єктивну правову основу всіх тих змін, що мають місце в Українській державі. Причому особливу увагу варто приділити проблемі забезпечення стабільності конституції та стабільно високого рівня поваги до неї в першу чергу в політичному середовищі.

Тема 8.

Політичні партії в Україні як інститут демократії

Практичне заняття

1. *Ґенеза партійної системи України в умовах демократизації.*

2. *Особливості політичних партій України як інституту демократії.*
3. *Демократизація внутрішньопартійної взаємодії як чинник політичної трансформації в Україні.*
4. *Деідеологізація політичних партій в Україні: причини, особливості.*

Теми рефератів:

1. Становлення партійної системи в Україні в умовах політичного транзиту.
2. Політичні партії як інститут представницької демократії.
3. Партії як чинник ротації політичної еліти в Україні.
4. Ідеологія політичних партій сучасної України.
5. Внутрішньопартійна демократія як чинник демократизації політичної системи в Україні.

Методичні вказівки

При підготовці до **першого питання** варто звернути увагу на те, що перший етап формування політичних партій можна окреслити такими часовими межами: 1989 - 1991 роки. Він розпочинається зі створення Народного руху України (НРУ) та Української республіканської партії (УРП) і завершується перетворенням НРУ з народного фронту на партію та реєстрацією (забороненої у серпні 1991 року) Комуністичної партії України. Аналіз умов створення альтернативних КПУ політичних партій дозволяє зробити висновок, що протягом короткого, але бурхливого історичного періоду між першими демократичними виборами народних депутатів у березні 1989 року і забороною діяльності Компартії у серпні 1991 року в республіці фактично існувала квазідвопартійна система. КПУ активно опонували НРУ та інші громадські організації національно-демократичного спрямування, котрі й стали базою для створення політичної опозиції у Верховній Раді.

Другий етап становлення партійної системи можна датувати 1992 - 1998 роками. Як у жовтні 1992 року, так і у вересні 1993 року жодна політична партія не була готова взяти на себе політичну відповідальність за здійснення реформ та запропонувати свою кандидатуру на посаду Прем’єр-міністра. Вибори 1994 року продемонстрували, що українські партії не готові до

проведення широкомасштабних виборчих кампаній. З 14 партій, представлених на той час в парламенті, лише 6 (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПТ) офіційно висунули своїх кандидатів.

Період 1998 – 2005 років можна віднести до початку третього етапу становлення партійної системи в Україні. Він нічим особливим не відрізнявся від попередніх етапів. Згадані особливості партійної системи фактично призвели до утворення двопартійного парламенту, який лише наближено відображав структуру політичних орієнтацій населення. Внаслідок цього перехід до змішаної виборчої системи своїм безпосереднім результатом мав лише забезпечення партійного представництва у складі законодавчого органу країни. Політичні партії виявилися допоміжним елементом політичної системи, виконуючи, в кращому випадку, роль політичної опозиції чи лобістської структури, інструменту політичного впливу, який використовують певні „політики від бізнесу”. За своїми функціями політичні партії стали схожими на групи тиску.

Четвертий етап 2005 – 2019 формування багатопартійної поляризованої системи. До того ж загострення партійної боротьби в середині держави лише сприяло подальшому регіональному розколу в Україні. Український регіоналізм здебільшого спровокований електоральною політикою та політичними гаслами багатьох партій. Адже найпростішою формулою накопичення «електорального капіталу» є гра на регіональних, культурних, мовних, конфесійних відмінностях між окремими частинами держави, направлена на конфронтацію електорату різних регіонів. Партійна система України цього періоду характеризувалася двовекторною спрямованістю партій у, якій частина партій активно агітувала електорат за приєднання до Митного союзу та апелювала до ідеї спільності Росії, Білорусії, України та активно грала на ностальгії за радянськими часами їх цінностями та ідеалами. Решта політичних партій орієнтувалася у своїй агітації на європейський вибір подальшого майбутнього України її традиційні цінності та історичне минуле.

П’ятий етап пов'язаний з переорієнтуванням партійної палітри України який відбувся в наслідок Президентських та парламентських виборів 2019 року і триває по теперішній час. Безумовно повномасштабна війна РФ проти України вплинула на політико-ідеологічні орієнтації українців, а отже вплине на зміни партійної системи держави.

Відповідаючи на **друге запитання** варто звернути увагу на те, що невід’ємним інститутом демократії є політичні партії, які виконують вкрай важливі політичні функції з поміж яких:

По-перше партії є ефективним інститутом рекрутування політичної еліти, а їх боротьба за владу та зміна забезпечують поступальну ротацію політичної еліти в державі, що зменшує загрозу не демократичного способу зміни правлячих еліт;

По-друге партії виконують функцію артикуляції політичних ідей та цінностей, які домінують у суспільстві; По-третє через виборчу систему партії виражають суспільні вимоги до політичної системи, а перемагаючи на виборах здобувають можливість реалізувати політичні вимоги виражені у виборчих програмах в центрі прийняття рішень – парламенті;

По-четверте та політичні партії формують громадську думку у процесі боротьби за владу, презентуючи ідеологічні платформи. Проте аналіз програмових положень вітчизняних партій засвідчує ідеологічну розмитість та популізм притаманний українській партійній системі, що зумовлено шаленими темпами медіатизації політики.

Варто визнати, що сучасні партії давно перестали відповідати критеріям класичних масових, оскільки для окремих економічних груп впливу вони перетворились на ефективний інструмент отримання голосів виборців та лобіювання інтересів цих груп у парламенті. У ході цієї боротьби відбувається розмивання партійних ідеологій і фактичне зникнення бар’єрів між партіями, що асоціюються у виборців виключно з партійним лідером та його іміджом. Таким чином, в Україні сформувались досить успішні партійні бренди. Водночас відбувається симуляція партійних ідеологій а конструювання партії

відбувається навколо партійного лідера, від рейтингу якого залежить конкурентність партії на політичному ринку.

Процес розмивання партійних ідеологій пов'язаний з багатьма причинами, зокрема: – вітчизняні політичні партії створюються окремими фінансовими групами чи впливовими особами для захисту своїх інтересів; – мета партії змістилась від ідеологічної боротьби до завдання зберегтись збільшити електоральний капітал; – більшість суспільства не розуміється на сутності ідеологічних доктрин, а володіє лише спотвореним, спрощеним розумінням партійних ідеологій, яке базується на стереотипах та міфах; – медіатизація політики. Вітчизняні політичні партії хоч і не можливо чітко розділити за ідеологічним критерієм, проте можна здійснити їх розподіл за ціннісними орієнтаціями їх електорату на проросійські, проєвропейські. Причому партії проросійські більше орієнтовані на виборця самоідентичність якого орієнтована на радянські цінності.

При підготовці до **третього питання** варто враховувати те, що внутрішньопартійна взаємодія між лідерами, партійною елітою, рядовими членами партії та її прихильниками відіграє важливу роль в успішному переході до демократії. Очевидно, що якщо не буде демократії у внутрішньопартійній взаємодії, то після отримання державної влади партії будуть відтворювати авторитарний стиль управління на більш високому – державному рівні. Демократія у внутрішньопартійній діяльності ґрунтується на принципі залученості членів партії до процесу прийняття партійних рішень з урахуванням політичної мети діяльності партії та партійної ідеології. До характерних ознак демократії у внутрішньопартійній взаємодії відносяться свобода висловлювань членів партії, залучення членів партії до політичної активності у виборчий та міжвиборчий періоди, гендерна рівність, терпимість та толерантність у внутрішньопартійних відносинах, визначена процедура прийняття рішень, підзвітність лідерів та ін. Реалізація демократичних принципів передбачає гласність та прозорість на всіх етапах процесу прийняття рішень, що може вступати у протиріччя з необхідністю публічної демонстрації

партійної єдності, до якої прагне кожна партія. Тому у партійній діяльності поєднуються принципи гласності та дискусій щодо політичного рішення та визначена процедура його прийняття та ухвалення партійним керівництвом. Демократизація внутрішньопартійних відносин неможлива без дієвих механізмів контролю з боку громадськості, рядових членів партії, мас-медіа за керівництвом партій.

У демократичних партіях це забезпечується наявністю потужних партійних організацій (осередків) на місцях, розгалуженою мережею партійного представництва в усіх виборчих округах. На всіх рівнях – від громади, району, області до столичного центрального апарату – загальні збори й зібрання членів партії, делегатів мають дбати про те, щоб голови владних структур відповідних рівнів могли спиратися на мандат, виданий їм демократичним шляхом. Кожна партія сама обирає механізм залучення рядових членів партії до прийняття важливих рішень та до контролю над діяльністю апарату партії.

У межах досліджень партійної моделі, що ґрунтується на теорії публічного вибору та економічному підході до аналізу політичної діяльності, широка та постійна участь членів партії у внутрішній партійній політиці та при рекрутуванні кадрів розглядається як порушення функції (дисфункція), тому що для цього треба виділяти відповідні ресурси, які можна спрямувати на міжпартійну боротьбу. До того ж політична активність обмежує свободу дії партійного керівництва й знижує ефективність та гнучкість партійної організації, спрямованих на досягнення головної мети – отримання максимальної кількості голосів виборців.

Якщо виходити з моделі демократії, спрямованої на задоволення потреби в забезпеченні існування та працездатності політичної системи, то перспектива, орієнтована на всю систему, дає інший масштаб оцінки формування внутрішньопартійного волевиявлення. Організаційну модель політичних партій, що відповідають цьому поглядові, становить репрезентативне, відкрите, відповідальне, плюралістичне та узаконене на виборах панування еліти

всередині партії. Подібна концепція внутрішньопартійної демократії базується на постулаті, що «структура партій може бути лише репрезентативною», а також на принципі внутрішньопартійної конкуренції еліти.

Загалом для оцінки стану внутрішньопартійної демократії використовуються наступні критерії: участь членів партії у роботі всередині партії, участь членів партії у виробленні політичного курсу, участь членів партії у доборі кадрів та висуванні кандидатів на виборні посади. Під внутрішнім устроєм партії розуміють організацію процесів формування внутрішньопартійного курсу та прийняття політичних рішень. У своїй діяльності політичні партії повинні дотримуватись норм діючого законодавства. Вони, як правило, вільно визначають питання стосовно своєї організаційної будови за винятком окремих положень, що відповідно до законодавства належать до сфери правового регулювання.

Серед проблем реалізації внутрішньопартійного процесу досягнення поставлених цілей шляхом організованої співпраці керівництва та рядових членів (політична воля партії) слід виділити наступні положення.

По-перше, первинні осередки розглядають та оцінюють запропоновані керівництвом партійні документи та стратегії; делегують своїх представників на загальнопартійні з’їзди; вносять пропозиції щодо кандидатів у народні депутати України. Списки кандидатів «пакетно» затверджуються з’їздами партій. Проте процедура формування списків кандидатів у народні депутати України чітко не прописана ні у статутних документах політичних партій, ні на законодавчому рівні. За статутами деяких партій значні повноваження надаються керівним органам. При цьому тільки у деяких випадках передбачається, що керівні органи партій складаються з урахуванням регіонального представництва.

По-друге, партійні лідери прагнуть до консерватизму та посилення своєї влади, зосереджуючи декілька посад у партійному апараті. Часто, після партійного обрання до найвищого партійного органу, представники партійної

еліти не відмовляються від попередніх посад в органах нижчого організаційного рівня.

По-третє, партійні лідери прагнуть не допускати рядових членів до прийняття рішень, створюючи ілюзію їхньої участі.

При підготовці до **четвертого питання** варто враховувати, що у сучасних умовах розвиток партійної системи України нерозривно пов'язаний із загальними чинниками процесу трансформації політичної системи суспільства. Зокрема це і процес європейської інтеграції, і активна інформатизація суспільства, що вимагають адаптації політичних інститутів та методів реалізації політики до нових умов. Крім того агресія Російської Федерації проти України, стають значними чинниками у діяльності політичних партій України, зокрема впливаючи на їх ідеологічну платформу. Сучасна політична ситуація в державі зумовила новий етап у формування ідеологічного партійного спектру в Україні. Варто зазначити, що «…невизначеність щодо політичних ідеологій як в діяльності сучасних партій так і в свідомості суспільства та розмитість програмних засад партій в ідеологічному спектрі по осі «праві – ліві» призводить до створення «квазіпартійних» структур. Наслідком розмитості ідеологічної складової політичних партій є структурування їх діяльності не навколо визначеної політичної ідеології, а навколо партійного лідера – особи, що володіє великим особистісним рейтингом. Саме тому виборчі кампанії за участю політичних партій та блоків набувають персоніфікованого характеру.

Безумовно сучасні партії давно перестали відповідати критеріям класичних масових, адже перетворились на ефективний інструмент у боротьбі за голоси виборців. У ході цієї боротьби відбувається розмивання партійних ідеологій і фактичне зникнення бар’єрів між партіями, що асоціюються у виборців виключно з партійним лідером та його іміджом. Таким чином, в Україні сформувались досить успішні партійні бренди. Водночас відбувається симуляція партійних ідеологій а конструювання партії відбувається навколо партійного лідера, від рейтингу якого залежить конкурентність партії на політичному ринку.

Партійна ідеологія базується на емпіричних світоглядно-методологічних формах суб'єктивного сприйняття політичної дійсності. Практичне вираження партійна ідеологія міститься у програмових та статутних документах політичних партій. Партійна ідеологія покликана виражати популярні у суспільстві політичні ідеї та цінності. В такому випадку парламентські вибори є механізмом не лише ротації еліти, але й відбору основних вимог у політичній системі, а отже і визначенням домінуючої політичної ідеології. А результат виборів, перш за все, демонструє ідеологічну палітру в суспільстві, рівень впливовості окремих партійних ідеологій на процес формування політичної ідеології та громадської думки.

Серед основних причин деідеологізації політичних парті України варто виокремити наступне:

По-перше вітчизняні політичні партії створюються окремими фінансовими групами чи впливовими особами для захисту своїх інтересів. Таким чином партію можна розглядати як механізм каналізації інтересів окремих фінансово-промислових груп у центрі прийняття рішення, яким є парламент. За таких умов партія є технологічним продуктом, що для успішності реалізації свого завдання не потребує ні наявності розгалуженої структури ані ідеології, аби швидко завдяки використанню різноманітних інформаційних технологій та пропаганди мобілізувати електора і перемогти на виборах.

По-друге «у функціонуванні української партійної системи наявна істотна проблема, характерна практично для всіх провідних політичних сил європейських країн: з певним часом політичні партії, особливо правлячі партії, дедалі більше відходять від ідеї представництва інтересів громадян і фактично починають вибудовувати приватні своєрідні передвиборчі підприємства, або ж машини з отримання голосів електорату».

На нашу думку, також причиною відсутності чітко виражених партійних ідеологій, є не розуміння більшістю суспільства сутності ідеологічних доктрин, або спотворене уявлення про них, що базується на певних політичних міфах та стереотипах. Єдине за яким критерієм українські політичні партії можна

розділити більш чітко це на партії , що мають євроінтеграційне спрямування і виступають за збереження унітарності та партії, які мають проросійський вектор та відстоюють ідею входження України до Митного союзу, крім того значні ідеологічні розбіжності партій у поглядах щодо мовної політики та конструювання історичної пам'яті привели до регіонального розколу в державі.

Тема 9

Неформальні політичні інститути їх вплив на політичну систему в умовах демократичного транзиту України

Практичне заняття

1. *Сутність і роль неформальних інститутів у політиці.*
2. *Зміст, взаємозв'язок і співвідношення неформальних інститутів, неформальних відносин і неформальних практик, їх різновиди.*
3. *Функції неформальних правил та інститутів.*

Теми рефератів:

1. Неформальні політичні відносини, норми, практики та інститути в сучасній Україні.
2. Типологія неформальних інститутів за критеріями їх взаємодії з формальними.
3. Деструктивні неформальні політичні інститути та їх вплив на процес демократизації в Україні.
4. Неформальні інститути впливу на процес прийняття та реалізації політичних рішень.

Методичні вказівки

При підготовці до **першого питання** варто звернути увагу на те, що юридичні норми як спроба суто теоретичного упорядкування реальності об'єктивно не в змозі охопити весь спектр політичних інститутів. Якщо обмежити визначення інституту лише формальними нормами, то з'являється ризик втратити з поля зору множину притаманних будь-якій політичній організації неформалізованих правил, які детермінують політичну поведінку.

Існування широкої мережі неформальних інститутів (нелегальних політичних партій, пропаганди, «груп тиску», «кодексів честі», інститутів хабарництва, «кумівства» (непотизму), кліентелізму, патрімоніалізму тощо) свідчить про потребу розширення традиційного поля інституціонального дослідження. Відповідно, важливого значення набуває вирішення питань розмежування сфер «формального» та «неформального», класифікації неформальних інститутів та виявлення оптимальних критеріїв оцінки їх ролі в політичній системі.

Інститути, які справляють реальний вплив на функціонування суспільних підсистем, однак їх існування та діяльність не регламентовані законодавчо, дослідники називають неформальними, «тіньовими», неструктурованими (К. Шепсл), неофіційними (Р. Вудойра) тощо. Д. Норт віддає перевагу використанню терміну «неформальні обмеження».

Їх можна визначити як інститути, що сприяють реалізації ортогональної політичної та економічної поведінки і діють всупереч сенсу формальних інститутів, залишаючись в рамках їх форми, як «антиінститути». П. Інгрем та К. Клей пропонують, на їхню думку, більш деталізовану, на відміну від формально-неформальної, категоризацію інститутів і поділяють їх на державні/загальносуспільні інститути (public institutions), приватно-централізовані (private-centralized institutions) – ті, що упорядковують права власності та полегшують трансакції, і приватно-децентралізовані інститути (private-decentralized institutions), які становлять сукупність поведінкових норм.

Представник інституціоналізму раціонального вибору К. Шепсл уникає поділу політичних інститутів на формальні та неформальні (такими термінами позначає лише правила), а натомість виділяє серед них структуровані та неструктуровані: перші є стійкими організаційними утвореннями і їх можна пояснити та порівняти відповідно до їх структури і влаштування (уряд, виборча система, політичні партії, армія тощо), інші – більш аморфні та імпліцитні (приховані, латентні), ніж формалізовані.

Такі неструктуровані інститути, які формуються завдяки неформальним правилам на зразок «око за око» („tit for tat”), «ні тобі ні мені» („split the difference”), «як гукнеш, так і відгукнеться» („taking turns”), вказують на усталений порядок речей і є, по суті, рамками поведінкової рівноваги для політичних акторів.

Можна підсумувати, що існує доволі багато класифікацій інститутів, деякі з котрих не дістали значного поширення та зустрічаються лише у одного автора. Однак жодна з них ще не стала повноцінним замінником та вагомою альтернативою для вже класичного поділу на формальні та неформальні інститути.

Найоптимальнішим видається запропонований Г. Хелмке і С. Левітскі поділ неформальних інститутів на чотири види, який базується на двох критеріях: перший враховує, наскільки різняться результати діяльності певних взаємопов’язаних формальних та неформальних інститутів (конвергентні – сутнісно однакові, або дивергентні – протилежні результати), другий – ефективність відповідних формальних інститутів, яка відображає ступінь дотримання зафіксованих на папері правил та процедур.

Отже, з огляду на зазначені критерії, дослідники виділяють наступні види неформальних інститутів:

• додаткові - співіснують та, більше того, кооперуються з формальними інститутами для досягнення більшої ефективності результатів політики; це низка норм, рутин і процедур, які полегшують процеси прийняття рішень та координації бюрократичної діяльності, підтримують юридичні норми (так, дослідники пов’язують ефективність Конституції США з низкою неформальних правил, спільних сподівань та очікувань, поширених серед громадян);

• адаптивні – за своєю суттю суперечать духу, але не „букві” писаного закону („блат” в Радянському Союзі, неформальні консультації щодо узгодження законодавчих дій, групові домовленості тощо);

• заміщуючі – існують в слабко інституціоналізованому середовищі слабкої державної влади, однак сприяють досягненню результатів політики,

досягнути які формальні інститути виявилися неспроможними („джентельментські угоди”, громадські дружини самооборони, неформальні суди (за прикладом громадського осудження в СРСР) тощо);

• конкуруючі – виникають в умовах систематичного недотримання неефективних норм формальних інститутів та структурують поведінку політичних акторів таким чином, щоб вони були змушені дотримуватися встановлених неформальних правил, фактично опинившись перед загрозою покарання за чітке слідування законам (корупція, клієнтелізм, патрімоніалізм, кланова політика).

Готуючись до відповіді на **друге запитання**, варто враховувати те, що Д. Норт зазначає: «Інститути – це правила гри в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, котрі організують взаємовідносини між людьми. Відповідно, вони створюють структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – будь то в політиці, соціальній сфері чи в економіці…Інститути зменшують невизначеність, структуруючи повсякденне життя. Вони організують взаємовідносини між людьми, так що коли ми хочемо привітатися з друзями на вулиці, поїхати на автомобілі, купити апельсини, взяти в борг гроші, організувати свій бізнес, схоронити близьких і вчинити будь-які інші дії, з якими зіштовхуємось у буденному житті, ми знаємо (або можемо легко навчитися), як це зробити».

Крім цього, існування інститутів передбачає наявність механізмів контролю за дотриманням визначених рамок поведінки. Нарешті, Норт зазначає, що люди створюють інститути для досягнення певних цілей, тобто використовують їх як інструменти максимізації цільових функцій. Отже, характеризуючи інститут, ми можемо аналітично виокремити такі його компоненти і властивості:

1) наявність правил, як обмежувальних рамок людської поведінки, що усувають невизначеність і задають мотивацію в ході відносин між акторами;

2) санкції, передбачені за порушення цих правил, як засіб подолання опортуністичної поведінки акторів;

3) здатність забезпечувати досягнення індивідуальних і колективних цілей, зокрема максимізувати вигоду;

4) певний характер створення людьми – стихійний або свідомий.

Цей набір параметрів однаково властивий формальним і неформальним закономірностям відносин, якщо ми говоримо про них як про інститути. Разом з тим, формальні інститути унаочнені в чітких писаних правилах (конституції, норми законодавства, статути), в той час як неформальні – зазвичай у менш конкретизованих неписаних нормах та умовностях (політичні традиції, кодекси поведінки, норми парламентської етики).

Санкції формальних інститутів виражені в конкретних механізмах відповідальності, дієвість яких на політичному рівні забезпечується монополією держави на примус (штрафи, обмеження чи позбавлення волі). Натомість санкції в межах неформальних інститутів часто неявні, приховані, стосуються обмеженого кола осіб (хоч і не завжди) та проявляються як у вигляді покарання за недотримання правил (погрози, фізична розправа, відставка з посади через порушення неписаних етичних норм), так і в формі унеможливлення діяльності в межах даної спільноти і відповідних обмежень (виключення з групи, обструкції з боку її учасників).

Формальні політичні інститути мають універсальний характер і декларують досягнення спільних цілей та вигоди для всіх (загальний добробут, безпека, захист прав і свобод), натомість неформальні можуть бути як інструментом вигоди для більшості членів спільноти, так і преференцій для вузького кола осіб (корупція, кланові відносини). У разі ж, якщо формальні правила спрямовані на досягнення партикулярної вигоди, то це обов’язково відбувається на легальних і легітимних засадах, у спосіб, що є загальноприйнятим, тобто момент універсальності зберігається.

Врешті, поява формальних інститутів є продуктом свідомого і цілеспрямованого людського задуму (прийняття законів), неформальні – часто з’являються стихійно або ж закріплюються як випадкові наслідки цілеспрямованих дій.

Загалом, аби уникнути методологічного редукціонізму, доцільно розглядати неформальні інститути принаймні в двох формах і рівнях функціонування: 1) як процедурні механізми політичного процесу, інструменти й методи прийняття політичних рішень та 2) як ціннісні, звичаєві політичні установки спільноти.

Однією з центральних проблем вивчення неформальних інститутів є їх походження, або з'ясування тих мотивів, якими актори керуються при створенні неформальних правил. Г. Хелмке і С. Левітскі виокремлюють три основних мотиви.

По-перше, необхідність у неформальних інститутах виникає через неповноту формальних інститутів, які не здатні передбачити всі варіанти поведінки. Тому в рамках формалізованих бюрократичних і законодавчих норм актори створюють неофіційні правила і процедури, котрі спрощують їх роботу або ж стосуються тих проблем, які не передбачені в формальних правилах.

По-друге, неформальні інститути можуть бути «запасною» стратегією для акторів, які прагнуть діяти в рамках формальних правил, але з тих чи інших причин не завжди здатні досягти відповідних інституціональних рішень.

По-третє, неформальні інститути часто дозволяють реалізувати дії, які широко апробуються де-факто, але не піддаються універсалізації через етичну амбівалентність і офіційну неприйнятність у суспільстві. Так, попри широке розповсюдження корупції в різних державах, жодна з них не легалізувала це явище. В багатьох країнах проституція, евтаназія, аборти, вживання легких наркотиків формально заборонені, але ніхто з ними не бореться.

Виявлення цих мотивів (звісно, далеко не вичерпних) дозволяє зробити висновок про те, що існування неформальних інститутів відображає змістовну реальність суспільного розвитку, його рушійні сили та суперечності.

При підготовці до **третього питання** практичного заняття слід звернути увагу на те, що якщо формальні інститути задають універсальні нормативні вектори соціально-політичної динаміки, то неформальні виникають як наслідок неможливості універсалізації певних правил. Вони вказують на реальну

конфігурацію сил в суспільстві та нерівномірність розподілу ресурсів політичної діяльності. Неформальні інститути виступають в ролі своєрідних амортизаторів формальних інститутів, вони дозволяють вирішувати проблеми, які часто неможливо вирішити при існуючому співвідношенні сил акторів, їх преференцій і цілей діяльності з одного боку та строгих формальних норм – з іншого.

Зважаючи на багатоманітність емпіричних різновидів, неформальні інститути можуть відігравати різну роль у функціонуванні формальних інститутів, зокрема виступати в якості придатків останніх (як таких, що підсилюють їх, так і деформуючих, котрі знижують ефективність формальних правил); основи, на базі якої виникають і закріплюються формальні інститути; в ролі автономних інституціональних альтернатив офіційним установленням тощо.

Однак в сучасній політології чи не найбільшого поширення набула традиція розуміння неформальних інститутів як таких, що підривають формальні, здійснюють їх ерозію та заважають розвитку ефективної інституціональної структури суспільства. Вірогідно, це пов’язано з дослідженнями режимних трансформацій багатьох постколоніальних країн, та пострадянських суспільств, які імпортували західні ліберально-демократичні інститути, однак ті виявилися нежиттєздатними в силу інертності минулих соцієтальних порядків цих країн.

Копіювання західних формальних інститутів не принесло їм економічного процвітання і політичної стабільності, у зв’язку з чим Меркель і Круасан охарактеризували відповідні режими як дефектні демократії. Саме ця обставина зумовила поширене трактування процесу «неформальної інституціоналізації» як систематичної деконструкції інститутів.

Натомість поза увагою дослідників тривалий час залишалась та позитивна роль, яку неформальні інститути відіграють не просто в суспільстві загалом, а й безпосередньо у функціонуванні формальних інститутів. В цьому контексті слід зазначити, що основою стабільного існування будь-якої інституціональної

системи, по суті, є неформальні мотиви. Скажімо, стабільність і ефективність президентської республіки в США є не стільки наслідком досконалої системи формальних інститутів влади (аналоги яких виявилися вкрай недієвими в інших країнах), скільки в певних неформальних політичних традиціях (наприклад, вміння гідно програвати вибори, недовикористання деяких формальних повноважень органами влади та двопартійний консенсус з найважливіших питань)

Ба більше, відсутність неформальної мотивації взагалі унеможливлює реалізацію формальних норм поведінки. Яскравим прикладом цього може бути так званий італійський страйк – саботаж професійної діяльності шляхом строгого дотримання посадових інструкцій, бюрократичних норм і процедур, що призводить до суттєвого зниження продуктивності роботи або її повного паралізування, адже діяти виключно за інструкціями в реальному житті практично неможливо. Цей приклад добре засвідчує, що наявність самих лише «правил гри» є необхідною, але недостатньою підставою ефективного функціонування інститутів; для цього потрібна суб'єктивна переконаність акторів у правильності, справедливості чи вигідності інституціональної поведінки.

В тих випадках, коли колективні переконання і традиційні алгоритми поведінки акторів, виражені в певних неформальних інститутах, є конгруентними цілям формальних інститутів, останні є ефективними. Натомість в разі неспівпадіння або дисонансу неформальних переконань і формальних правил ефективність формальних інститутів залишатиметься низькою.

Тема 10
Інституційний дизайн української політики

Практичне заняття:

1. *Поняття інституційного дизайну.*
2. *Конституційний лад і конституційний процес в Україні.*

3. *Конституційні норми і реальні відносини: суперечності та шляхи їх подолання.*
4. *Характеристика держави як базового політичного інституту з позицій нового інституціоналізму.*

Теми рефератів:

1. Особливості формування інституційного дизайну держав «сірої зони».
2. Проблема вибору форми правління у процесі демократичного транзиту.
3. Поняття соціальних порядків та їх інституційного каркасу.
4. Два ідеальних типи інституційних порядків: «відкритого» й «обмеженого доступу».
5. Арени і практики взаємодії влади й суспільства в контексті формування нового інституційного порядку в Україні.

Методичні вказівки

При підготовці до **першого питання**, категорію «інституційний дизайн» доцільно розглядати в контексті загальної теорії «дизайн-мислення» («design thinking»). Попри те, що згадана теорія на початках свого розвитку у 1960-х рр. стосувалась, передусім, інженерії, архітектури, мистецьких проєктів, пізніше її принципи почали застосовуватись в підприємництві, менеджменті, політиці. Важливими для вирішення наукової проблеми уточнення змісту категорії «інституційний дизайн» в царині публічного управління є серія робіт. Це, передусім, – дослідження David L. Weimer (1996), в якому інституційний дизайн тлумачиться як набір пов’язаних правил та стимулів. Останні, за визначенням автора, формують узгоджені процедури для досягнення визначених цілей.

В роботі Josep M. Colomer (2008) інституційний дизайн характеризується як набір правил для прийняття колективних рішень, які створюють гармонійне середовище взаємодії людей у суспільстві та обмежують невизначеність. В дослідженні Lindsay Mayka (2019) розв’язується проблема результативного інституційного дизайну. Останній тлумачиться як явище, пов’язане з

законодавством, стимулами для зацікавлених в здійсненні політики осіб та з інститутами участі в її (політики) реалізації.

На інститутах, як на визначальній умові формуванні інституційного дизайну, акцентує увагу український дослідник Бунецький Л. (2010). В дослідженні Радіонова І., Мальковська Ю. (2021) зміст інституційного дизайну розкривається через його складники, якими, на думку авторів, є процедури, алгоритми взаємодії, правила, стимули та обмеження. Незаперечним надбанням публічного управління та фактологічним підґрунтям для уточнення змісту категорії «інституційний дизайн» є набір документів (нормативних актів, керівництв щодо практичних дій) Європейської Комісії.

Спираючись на дослідження в царині загальної теорії дизайнерського мислення, можна виокремити декілька фундаментальних принципів, так званого дизайнерського підходу. Ці принципи можуть використовуватись при уточненні змісту категорії «інституційний дизайн» загалом та в контексті публічного управління, зокрема. До визначальних принципів дизайнерського підходу належать такі:

– спрямованість не стільки на оптимізацію процесів, скільки на оперативне вирішення актуальних проблем,

– незаперечна пріоритетність потреб споживачів товарів та користувачів послуг,

– акцентування уваги на внутрішньому та зовнішньому середовищі об’єктів щодо яких приймаються рішення,

– обґрунтування ітераційного (покрокового) руху в бік визначених цілей. З огляду на виокремлені принципи, при формуванні інституційного дизайну публічного управління мають бути забезпечені:

– ідентифікація суспільно значимих цілей, які віддзеркалюють потреби споживачів суспільних благ (сервісів),

– оцінювання існуючого та формування й вдосконалення середовища управління об’єктом, на який спрямовані дії публічної влади,

– визначення кроків, які забезпечують рух в бік вирішення проблеми, пов'язаної з потребами громадян у певних публічних благах (сервісах).

Уточнення категорії «інституційний дизайн», на наш погляд, може досягатись при усвідомленні того, що має бути його структурними елементами. Показово, що в більшості досліджень, які стосуються інституційного дизайну, зміст цього поняття розкривається через довільний перелік елементів (складників), які формують його зміст. При цьому поза увагою залишається критеріальна ознака, яка дає підстави для виокремлення саме таких, а не інших елементів.

На наш погляд, при підході до інституційного дизайну як до форми, що забезпечує процес, мають виокремити три основні елементи змісту «інституційний дизайн», а саме: інститути, правила, процедури. Підставою для такого припущення є те, що організація управління як процесу передбачає відповіді на три буденні питання: «хто?», «що?», «коли?». Якщо інститути дають відповідь на питання «хто?», то правила – на питання «що?», а процедури – на питання «коли?». Реалізації такого підходу до структурування змісту категорії «інституційний дизайн» відповідає критеріальній ознаці, яку ми називаємо «процесуальною».

В пропонованій інтерпретації, інституційний дизайн публічного управління може визначатись як деяка цілісність, що поєднує інститути, правила та процедури, які забезпечують створення суспільних благ (сервісів), здатних відповідати потребам спільнот та громад. Розкриваючи зміст трьох складників категорії «інституційний дизайн» необхідно зважати на те, що їх визначеність залежить від конкретного об'єкту публічного управління – сфери, якої вони стосуються.

При підготовці до **другого питання**, варто враховувати, що конституційна система держави є по суті нормативно-правовим оформленням інституційного дизайну політичної системи. Якщо ж вести мову про роль, яку відіграють принципи конституційного дизайну й яку доцільно мати на увазі при утриманні

демократичної направленості в ситуації трансформації демократії як форми політичного режиму, то дослідники її визначають триєдністю:

1) аксіологічна, або роль реалізації цінностей. Як правило, принципи, викладені у конституції, служать широким визначенням цілей та завдань уряду. Конституції можуть відбивати ідеологію чи самобутність держави. На самому базовому рівні конституції є символічним втіленням прихильності суспільства до ідеї, цінності або способу життя. Будучи втіленням і символом спільних цінностей, конституційні принципи можуть сприяти формуванню відчуття єдності. Крім того, принципи, як чітке викладення цілей та пріоритетів конституції, можуть збільшити віру і відданість конституції серед громадян, що є вирішальним елементом для її успішного функціонування;

2) роль консолідатора при досягненні згоди. Конституції можуть сприяти досягненню згоди в умовах конфлікту шляхом формулювання 15 спільних цінностей та устремлінь на рівні спільноти, прийнятних для різних соціальних груп. Конституційні принципи мають величезну здатність з'єднувати доволі різнорідне суспільство з різними конкуруючими інтересами. Наприклад, прихильність до певних принципів може бути інструментом для виходу з політичного глухого кута і досягнення консенсусу, на основі якого можуть бути продовжені переговори в процесі розробки. Як тільки-но загальні принципи будуть узгоджені, зобов'язання створити конституцію, яка їм відповідає, може стати розрадою для різних груп;

3) роль інформатора змісту конституції. Конституційні засади визначають рішення та дії урядових установ і посадових осіб виконавчої та законодавчої влади, а також визначають тлумачення конституції представниками судової гілки влади.

Конституції за своїми загальними принципами забезпечують основу формування ефективного уряду. Загальні принципи іноді є єдиною основою за якою можна зрозуміти вимоги конституції у певній ситуації. Крім того, двозначність конституційної мови або відсутність вказівки з конкретного питання іноді є свідомо-закладеною рисою конституції. Двозначність може

виникнути через відсутність консенсусу серед авторів конституції, які замість того, щоб дозволити процесу побудови конституції зупинитися, вважають за краще відкласти особливо спірні питання для осіб, які будуть приймати рішення, реалізуючи конституцію.

Коли в конституції нічого не йдеться про конкретні питання, конституційні принципи можуть стати ключовим джерелом керівництва при прийнятті рішень особами, уповноваженими владою на це. Підводячи підсумок зазначимо, що в умовах ситуації трансформації демократії та перегляду системи й міри прав і свобод громадян, які є її підґрунтям, замислюючись про внесення коректив в існуючу конституцію влада будь-якої країни має враховувати ту роль, яку відіграють загальні принципи конституційного дизайну.

Ілюструючи цей висновок процитуємо Т. Гінсбурга, який вказуючи на велике значення конституційного дизайну для держави і суспільства вказав: «хороші дизайни (конструкції) можуть полегшити демократію і приручити релігійних радикалів; вони можуть поліпшувати адміністративний оборот і сприяти адаптації до нових обставин у вигляді конституційних поправок. Погані дизайни (конструкції), з іншого боку, можуть посилити міжгрупові конфлікти та увічнити несправедливість, вони можуть блокувати перехід до найкращих інститутів та вони можуть закрити канали відновлення інтересів громадян через суди».

При підготовці до **третього питання** слід звернути увагу на те, що по-перше, сучасна державотворча і правотворча практика України дедалі більш переконливо засвідчує проблему «розриву» між об’єктивним рівнем розвитку суспільних відносин і тими правовими нормами, які покликані їх врегульовувати. Унаслідок цього поглиблюється диференціація між «фактичною» і «юридичною» конституцією, що своєю чергою поступово нівелює роль конституційного права (і права в цілому) у житті і розвиткові суспільства. однією з причин такого розриву є відсутність або нерозвиненість на рівні сучасної правової культури суспільства цінностей конституціоналізму. Це означає, що конституціоналізм в Україні тільки набуває ознак невід’ємного

елемента правової культури і правової свідомості суспільства (наразі під поняттям правова свідомість ми маємо на увазі «оцінку права, яка існує у суспільстві, відображає критику діючого права, формує певні надії і побажання до правової сфери, її змін, яка визначає, що вважати правомірним і неправомірним»).

По-друге, подальший розвиток конституційного права України не може не враховувати й суб'єктивний елемент його реалізації, адже у багатьох випадках проблема полягає не стільки у відсутності або суперечливості тих чи інших конституційних норм, скільки у банальному небажанні їх виконувати або ж їх реалізовувати. За цієї причини конституціоналізм має стверджуватись в Україні не тільки шляхом удосконалення чинного конституційного законодавства, наповнення його новими загальновизнаними гуманістичними принципами і цінностями, розробкою нових конституційних процедур, які б дозволили посилити гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні тощо, але й через становлення нового типу правової культури, одним з найважливіших елементів якої є конституціоналізм, його цінності і принципи.

По-третє, процес конституційного регулювання будь-яких суспільних відносин не може здійснюватись виключно на основі примусово-репресивної моделі, коли головною причиною дотримання конституції є наявність жорстких і реальних санкцій, які невідворотно застосовуються у разі її порушення. Не заперечуючи і не применшуючи ролі інститутів конституційної відповідальності, варто звернути увагу й те, що у розвинених демократичних державах часто головним стимулом дотримання конституції є повага до неї, а також незаперечне визнання конституціоналізму як базисної цінності і правової культури і правової свідомості.

По-четверте, попри наявність конституційного механізму розподілу гілок влади, реальна взаємодія їх, особливо після виборів 2019 року засвідчила реальність дії «залізного закону олігархізації» політичної системи за Р. Міхельсом. А практика прийняття низки законів форсованим способом в

обхід регламенту Верховної ради лише поглибили кризу процедурної демократії.

При підготовці до **четвертого питання** варто наголосити на тому, що інституційний підхід, синтезуючи філософський, правовий та інші підходи виробляє власне бачення виникнення, становлення та ролі держави. Проте навіть в межах одного підходу інституціоналісти не виробили єдиного поняття держави досліджуючи її як: інститут, систему інститутів влади і управління, арену, організацію, погоджуючись що, ключовими ознаками держави є: наявність правлячої еліти, політичної організації, структур центральної, місцевої влади та відповідних взаємовідносин між ними, реалізація монопольного права на прийняття законів, підтримка внутрішнього порядку, здійснення зовнішньо політичної функції, врегулювання соціально-економічних відносин тощо.

Наприклад, ідеологи інституціоналізму, зокрема, Т. Веблен, відносив державу до інститутів, Д. Норт наголошував, що держава є організацією. Дж. Коммонс вказував, що на вищій стадії розвитку капіталізму (адміністративний капіталізм) держава, створюючи урядові комісії, має виконувати роль арбітра, при укладанні договорів між колективними інститутами (водночас вчений не врахував можливу політичну вмотивованість цих комісій). Відсутнім серед інституціоналістів є узгоджене бачення щодо ролі держави. У. Мітчелл наголошував на важливості антициклічного регулювання, тобто держава має виявляти можливості запобігання надвиробництву та циклічних спадів шляхом формування спеціального органу, який би розробляв рекомендації щодо засобів пом’якшення циклічних коливань та досягнення стійкої економічної кон’юнктури на основі наукового прогнозування.

Теорія суспільного вибору, розглядаючи політичний ринок за аналогією з товарним, порівнює державу з ареною конкуренції людей (за вплив на прийняття рішень; за доступ до розподілу ресурсів; за місця на ієрархічній драбині), як особливий ринок, учасники якого мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників до вищих органів держави;

депутати – приймати закони; чиновники – стежити за їх виконанням тощо. Дж. Б'юкенен, прихильник вільного ринкового господарства, виступав за посилення державного втручання в економіку у разі, якщо воно не шкодить та відображає інтереси вільного підприємництва.

Д. Норт розглядаючи державу як організацію, що володіє порівняльними перевагами в здійсненні насильства, що розповсюджуються на географічний район, чиї межі визначені її здатністю оподатковувати підданих, вказує, що держава продає послуги «оборона» і «правосуддя» в обмін на податки.

Під контрактною державою розуміють державу, що створюється на основі договору, в якому кожен громадянин делегує державі частину функцій по специфікації та захисту виняткової правомочності, а держава використовує монополію на насильство в рамках делегованої йому правомочності. До основних передумов існування контрактної держави відносять: наявність чітких конституційних рамок діяльності держави; існування механізмів участі громадян в діяльності держави; наявність механізмів контролю та стримування зі сторони інститутів громадянського суспільства (партій, органів місцевого самоврядування профспілок та ін.) та альтернативних державному механізмів вирішення конфліктів та гарантів виконання зобов'язань (міжнародні органи, опозиційні партії тощо); існування ex ante інституту ринку як головного альтернативного механізму розподілу прав власності; наявність альтернативних механізмів специфікації і захисту прав власності.

Експлуататорські теорії розглядають державу як знаряддя пануючих груп або класів, а функцією держави є "переливання" доходу одних членів суспільства на користь пануючої групи або класу. Тож експлуататорська держава використовуючи монополію на насильство максимізує доходи правителя або групи осіб, які контролюють державу, навіть якщо це досягається в збиток добробуту суспільства в цілому.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ (ПІДСУМКОВЕ ЗАНЯТТЯ)

1. Взаємозв'язок статичного, функціонального і динамічного вимірів політичного життя.
2. Поняття «система», «процес», «зміна» й «розвиток» в політології, їх зміст і співвідношення.
3. Політичний процес як об'єкт дослідження в політичній науці. Специфіка політичного процесу.
4. Політичний факт, політична ситуація і політична подія як головні аналітичні змінні наукового спостереження щодо політичних процесів.
5. Рівні наукового аналізу політичних процесів та його різновиди.
6. Просторовий вимір політичних процесів як критерій їхньої типологізації.
7. Діалектика взаємозв'язку глобальних, регіональних, національних та локальних процесів.
8. Класифікація політичних процесів за критерієм цілісності (загальносистемні й часткові, базові та периферійні політичні процеси), їх різновиди.
9. Режим і форма протікання політичних процесів як основа їх типології.
10. Окремі наукові інтерпретації політичних процесів відкритого і закритого типу.
11. Типологізація політичних процесів на основі соціокультурних та цивілізаційних ознак.
12. Характерні риси і особливості внутрішньополітичного процесу в сучасній Україні.
13. Політичні трансформації в світлі соціокультурної парадигми.
14. Аксіологічна трансформація як один з компонентів політико-трансформаційного процесу.
15. Коеволюційний характер взаємозв'язку інституційних і соціокультурних складових трансформації політичної системи суспільства.
16. Соціокультурні конфлікти перехідної доби: українські політичні реалії.
17. Визначення основних характеристик політико-трансформаційного процесу в пострадянській Україні.

18. Поняття субститутів, ознаки та наслідки їх розповсюдження в політичному житті України.
19. Внутрішні та зовнішні чинники гальмування демократичного розвитку України.
20. Проблема повернення до авторитаризму й потенціалу демократичного розвитку.
21. Концепція неопатрімоніалізму як альтернатива транзитологічним пояснювальним моделям.
22. Теоретичні витоки концепції неопатрімоніалізму: синтез сучасних досягнень макроісторичної соціології, неоінституціоналізму й порівняльної політології (Ш. Ейзенштадт, Г.Рот, Р. Теобальд).
23. Реінтерпретація інверсійних траєкторій розвитку в умовах пострадянських трансформацій в концепції неопатрімоніалізму.
24. Ключові елементи пострадянського розвитку України.
25. Етапи еволюції інституційної методології.
26. Порівняльна характеристика традиційного й «нового» інституціоналізму.
27. Поняття й основні функції інститутів у неоінституційній теорії.
28. Основні напрямки й різновиди неоінституціоналізму: нормативний, історичний, інституціоналізми раціонального вибору, соціологічний (когнітивний, дискурсивний, конструктивістський, мережевий).
29. Потенціал і межі можливостей різноманітних версій неоінституційної методології.
30. Категорії політико-інституційного аналізу та їх застосування в політичних дослідженнях: «інституційне середовище», «інституційна невизначеність», «інституційна рівновага», «транзакційні витрати», «інституціні пастки», «інституційний дизайн», «інституційний порядок».
31. Сутність поняття парламентаризму його основний зміст.
32. Функції парламенту як основного інституту представницької демократії.
33. Особливості інституціоналізації парламентаризму в Україні в умовах політичної трансформації.
34. Конституційні засади функціонування інститутів демократії в Україні.
35. Ґенеза партійної системи України в умовах демократизації.

36. Особливості політичних партій України як інституту демократії.
37. Демократизація внутрішньопартійної взаємодії як чинник політичної трансформації в Україні.
38. Деідеологізація політичних партій в Україні: причини, особливості.
39. Сутність і роль неформальних інститутів у політиці.
40. Зміст, взаємозв'язок і співвідношення неформальних інститутів, неформальних відносин і неформальних практик, їх різновиди.
41. Функції неформальних правил та інститутів.
42. Неформальні політичні відносини, норми, практики та інститути в сучасній Україні.
43. Типологія неформальних інститутів за критеріями їх взаємодії з формальними (Г.Хелмке і С.Левицьки).
44. Поняття інституційного дизайну.
45. Конституційний лад і конституційний процес в Україні.
46. Конституційні норми і реальні відносини: суперечності та шляхи їх подолання.
47. Проблема вибору форми правління у молодих демократіях.
48. Характеристика держави як базового політичного інституту з позицій нового інституціоналізму.
49. Особливості формування інституційного дизайну держав т. зв. «сірої зони».
50. Криза ідентичності та її прояви у процесі політичної трансформації в Україні.
51. Криза легітимності як виклик процесу демократизації в Україні.
52. Криза участі в умовах політичної трансформації в Україні та розвитку політичної активності громадян.
53. Криза реалізації політичних рішень в умовах демократичного транзиту.
54. Криза розподілу як складова політичної трансформації.
55. Якісні критерії та зовнішні прояви політичної стабільності й нестабільності.
56. Кризи політичного розвитку і модернізації: причини виникнення, різновиди, технології подолання.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Основна

1. Kroytor A. V., Koltsov V. M. Challenges of Ukraine's democratization in the process of European integration during the Russian-Ukrainian War. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. No. 39. P. 170–175. URL: https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.29 (date of access: 05.10.2023).
2. Бунецький Л. Інституційні процеси в Україні: ідентифікація, самоорганізація і світовий досвід / Л. Бунецький // Вісн. Львівського ун-ту. Серія філософько-політологічні студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 103-118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2013_3_14
3. Вебер М. Соціологія. Загально історичні аналізи. Політика / Макс Вебер. – Київ: Основи, 1998. – 534 с.
4. Власенко С. Г. Основні причини та ризики деінституціоналізації демократії в Україні та шляхи її подолання /С. Г. Власенко // Вісник НАДУ. – 2015. – № 3. – С. 131-136.
5. Головченко В. Проблема політичної реформи в Україні та її європейський вибір [Електронний ресурс] / Володимир Головченко. – Режим доступу до ресурсу: https://refdb.ru/look/3136304-p5.html.
6. Кириченко М. О. Нелінійні метаморфози розвитку інформаційного соціуму в умовах глобальної біфуркації / М. О. Кириченко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». – Випуск 56. – 2017. – С. 56-62.
7. Колодій А. Соцієтальна культура як чинник національної консолідації // Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів: Вид-во Львівського університету, 2013. – С.40-54. – Режим доступу: http://political-studies.com/?p=941
8. Кройтор А. В. Ідеологічні особливості партійної палітри сучасної України: аналіз програм вітчизняних парламентських партій [Електронний ресурс] / А. В. Кройтор // S.P.A.C.E. Society, Politics, Administrationin Central Europe. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://space.onua.edu.ua/ index.php/space/issue/view/11.
9. Кройтор А. В. Конституційні основи політичної системи в Україні / А. В. Кройтор. // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 р., м. Одеса). – 2017. – С. 220–223.

10. Кройтор А. В. Моделі демократичних переходів та практика їх застосування у пострадянських країнах [Електронний ресурс] / А. В. Кройтор // Актуальні проблеми політики. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://app.onua.edu.ua/index.php/app/article/view/174/149

11. Кройтор А. В. Особливості політичного транзиту в Україні [Електронний ресурс] / А. В. Кройтор. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/10577/Kroytor%20A%20Prav%20ta%20inst%202018%20t1-11.pdf?sequence=1.

12. Кройтор А.В. Реструктуризації внутрішньопартійної організації як виклик сучасної доби /А.В. Кройтор// Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць. Випуск 60. – Одеса, 2017. – С. 223-234

13. Лавриненко Г. Кризи політичної модернізації та пошук альтернативних варіантів розвитку держав// Електронний ресурс, Режим доступу: – https://grani.org.ua/index.php/journal/article/download/.../73

14. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. - Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

15. Мілюкова А. Політичні інститути та процеси в Україні [Електронний ресурс] / А. Мілюкова, Н. Степанова. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/

16. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: Навчальний посібник / Упоряд. М.Лендьел. Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. – 464с.

17. Романюк. О. Моделі посткомуністичних трансформацій [Електронний ресурс] / О. Романюк – Режим доступу до ресурсу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8835/03-Romanuk.pdf?sequence=1

18. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій /В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАНУ; Ін-т політ. і етнонац. досл-нь.—К.: Парламентське вид-во, 2009 — 536 с.

19. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні [Електронний ресурс] / О. Фісун – Режим доступу до ресурсу: http://veche.kiev.ua/journal/1094/.

Додаткова

1. Kroitor A. Intra-party restructuring in the conditionsof political transitin Ukraine / A. Kroitor // DEMOCRATIC TRANSIT IN TERMS OF SECURITY AND DEVELOPMENT: UKRAINIAN AND FOREIGN EXPERIENCE / A. Kroitor. – Lviv-Toruń: Lviv-Toruń Liha-Pres 2019, 2019. – С. 153–175.

2. Kroytor A. V. Post-election situation in Ukraine: changing faces or ideological transformations? / A. V. Kroytor, D. V. Yakovlev // Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development: collective monograph / A. V. Kroytor, D. V. Yakovlev, S. V. Kutsepal, O. M. Yeremenko, etc. – Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2020. – P. 1-29. Електронний ресурс: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/13161/Kroytor%20A.%20V.,%20Yakovlev%20D.%20V.%20Post-election%20situation%20in%20Ukraine....pdf?sequence=1

3. Авксентьєв А.О. Неопатримоніалізм: теоретико-методологічні засади та практичне втілення у політичних режимах //Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології» № 984. Вип.19 – Харків, 2011. – С.77-82.

4. Бунецький Л.Л. Інституційний дизайн сучасної української політики: криза ідентичності та конфлікт інтересів //Вісник СевНТУ. Сер.: Політологія. – 2013.- Вип.145. – С.115-121.

5. Валлє В. Корупція: роздуми після Майдану. – К.: Дух і Літера, 2015. – 280 с.

6. Воронянський О. В. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі // Сучасне суспільство .– 2014.– Вип. 1– С. 15–28.

7. Головаха Є.І. Закони інституціональних змін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. - 2011, № 948. – http://www.sociology.kharkov.ua/docs/magazin/vesnik_soc/948.pdf

8. Горбатенко В. Характеристика сучасного етапу політичної модернізації в Україні. - http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/7.pdf

9. Іщенко І. В. Політичні інститути в умовах нестабільності: аксіологічна складова //Філософія і політологія в контексті сучасної культури. - 2014. –Вип. 7.

10. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях // Вісн. Львів. ун-ту. - 2010. - Вип. 1. - С. 60-69.

11. Кризові тенденції у діяльності Верховної Ради України. Аналітична записка. НІСД при Президентові України. - http://www.niss.gov.ua/articles/1606/

12. Кройтор А. Ідеологічні особливості партійної палітри сучасної україни: аналіз програм вітчизняних парламентських партій / А. Кройтор. // SPACE/Society, Politics, Administration in Central Europe. – 2019. – №11. – С. 11–20.

13. Кройтор А. Роль консолідації еліти в процесі демократичного транзиту в Україні. Актуальні проблеми політики. 2023. № 71. С. 126–135. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/71_2023/17.pdf.

14. Ніколаєва М., Кройтор А. Авторитарні звороти у процесі демократизації України. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 38. URL: http://www.apfs.nuoua.od.ua/archive/38_2022/17.pdf.

15. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності /О.Г. Аркуша, С.О. Біла та інші. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.

16. Рибій О.В. Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності //Політичний менеджмент. – 2011. - №1. – С.34-42.

17. Рибій О.В. Основні фактори інституціонального розвитку та моделі процесів інституціональної зміни //Наук. зап. НаУКМА. Сер. Політ. науки.– 2010. – Т.108. – С.7-11.

18. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці // Вісн. Львів. ун-ту. - 2006. - Вип. 9. - С. 190-199.

19. Степанова Н.Є., Мілюкова А.О. Адаптація запозичених політичних інститутів: деякі питання теорії та пострадянської практики. - http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4824/1/5-32.pdf

20. Тімашова В. М. Архітектоніка та соціологічний зміст політичної сфери: політичні інститути //Гілея. – 2016. – Вип.104. – С.186-189. - http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_104_53

Електронні інформаційні ресурси

1. Freedom House. Офіційний сайт: https://freedomhouse.org/ http://www.nbuv.gov.ua/portal/libukr.html

2. Верховна Рада України. Офіційний сайт. https://www.rada.gov.ua/

3. Газета Верховної Ради України «Голос України». Офіційний сайт. http://www.golos.com.ua/

4. Газета центральних органів влади «Урядовий Кур'єр». Офіційний сайт. https://ukurier.gov.ua/uk/

5. Кабінет Міністрів України. Офіційний сайт. https://www.kmu.gov.ua/

6. Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Офіційний сайт http://lib.onu.edu.ua/

7. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Офіційний сайт.

8. Національна парламентська бібліотека. Офіційний сайт. http://www.nplu.org/

9. Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. Аналітичні доповіді. Офіційний сайт: http://www.niss.gov.ua/catalogue/7/

10. Офіційний вісник України. Офіційний сайт. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b19

11. Президент України. Офіційний сайт. https://www.president.gov.ua/

12. Реєстр політичних партій. Офіційний сайт http://www.minjust.gov.ua/parties

13. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Офіційний сайт: www.razumkov.org.ua/

ФОРМИ КОНТРОЛЮ І МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ

(зокрема критерії оцінювання результатів навчання)

Поточний контроль проводиться під час лекційно – практичних занять, а також виконуючи окремі самостійні (індивідуальні) завдання.

Періодичний контроль передбачає написання контрольної роботи за змістовними модулями робочої програми.

Підсумковий контроль складається з результатів поточного контролю плюс письмова робота – написання рефератів, аналітичних записок та есе, презентації відповідно до тематики дослідження.

Для тих студентів, які не виконали програму курсу з будь-яких причин, проводиться іспит відповідно до питань підсумкового контролю.

Основні форми контролю – співбесіда, перевірка письмової роботи та презентації, іспит.

Критерії оцінювання результатів навчання:

Оцінка за національною шкалою	Теоретична підготовка	Практична підготовка
	Здобувач освіти	
Відмінно	студент у повному обсязі володіє навчальним матеріалом на підставі наданої викладачем літератури; вільно та аргументовано викладає вивчений матеріал під час усних виступів та письмових відповідей; повністю розкриває зміст теоретичних питань, використовуючи при цьому додаткову літературу; висловлює свої думки, робить висновки, виявляє причинно-наслідкові зв’язки. Здобувач проявляє креативний підхід до виконання індивідуальних завдань та самостійної роботи; проводить аналіз та порівняння вивченого матеріалу.	творчо розкриває сутність практичних питань під час семінарського заняття, використовуючи додаткову літературу; використовує теоретичні знання при виконання індивідуальної та самостійної роботи; проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

Добре	добре володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, використовуючи при цьому нормативну та обов'язковулітературу; вільно використовує категоріальний апарат дисципліни; при представленні деяких питань не вистачає аргументації відповіді та застосування додаткової, самостійно вивченої інформації; допускаються при цьому окремі дрібні неточності.	правильно відповів на більшість запитань від викладача; виконав всі індивідуальні та самостійні завдання, але не достатньо повно їх розкрив та не використав додаткову літературу.
Задовільно	володіє навчальним матеріалом та категоріальним апаратом на початковому рівні або відтворює певну частину навчального матеріалуз елементами логічних зв'язків, знає основні поняття навчального матеріалу; має ускладнення під час відповідей та не надає аргументації щодо них.	має елементарні навички виконання завдання; правильно відповідає на половину запитань; виконав на достатньо примітивному рівні індивідуальні та самостійні завдання.
Незадовільно з можливістю повторного складання	студент володіє навчальним матеріалом на початковому рівні; не володіє категоріальним апаратом; не може надати чітких відповідей та робити висновки.	не виконав індивідуального та самостійних завдань, але може дати відповідь на декілька питань для підсумкового контролю.
Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не володіє категоріальним апаратом та навчальним матеріалом	не виконав індивідуальне та самостійні завдання та не може дати відповідь на жодне питання з підсумкового контролю

Розподіл балів, які отримують студенти

Розподіл балів за усіма видами діяльності													
Змістовий модуль I						Змістовий модуль II							Усього
Тема 1	Тема 2	Тема 2	Тема 4	Тема 5	Контр.	Тема 1	Тема 2	Тема 2	Тема 4	Тема 5	Контр.	ІНДЗ	
5	5	5	5	5	15	5	5	5	5	5	15	20	100

Шкала оцінювання: національна та ECTS

<table>
<tr><td rowspan="2">Сума балів за всі види навчальної діяльності</td><td rowspan="2">Оцінка ECTS</td><td colspan="2">Оцінка за національною шкалою</td></tr>
<tr><td>для екзамену, курсового проекту (роботи), практики</td><td>для заліку</td></tr>
<tr><td>90 – 100</td><td>A</td><td>відмінно</td><td rowspan="5">Зараховано</td></tr>
<tr><td>85-89</td><td>B</td><td rowspan="2">добре</td></tr>
<tr><td>75-84</td><td>C</td></tr>
<tr><td>70-74</td><td>D</td><td rowspan="2">задовільно</td></tr>
<tr><td>60-69</td><td>E</td></tr>
<tr><td>35-59</td><td>FX</td><td>незадовільно з можливістю повторного складання</td><td>не зараховано з можливістю повторного складання</td></tr>
<tr><td>0-34</td><td>F</td><td>незадовільно з обов’язковим повторним вивченням дисципліни</td><td>не зараховано з обов’язковим повторним вивченням дисципліни</td></tr>
</table>